

Маніпуляція релігійністю виборця в сучасній політичній системі

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I Маніпуляція свідомістю виборців та політичні технології.....	7
1.1 Аналітичний огляд літератури.....	7
1.2 Основні ознаки маніпулювання громадською свідомістю.....	14
1.3 Маніпулятивні технології виборчих кампаній цифрової доби: зміст, стратегії та методи.....	21
1.4 Релігійність населення як один з основних важелів впливу на громадську свідомість.....	29
Висновки до розділу I.....	37
РОЗДІЛ II Політизація релігії та її вплив на суспільство.....	34
2.1 Феномен політизації релігії, її зміст та форми.....	40
2.2 Соціально-політичні аспекти релігійності населення сучасної доби...	52
2.2.1 Політична участь церков: приклад США.....	54
2.2.2 Політична участь церков: приклад Східної Європи.....	61
2.2.3 Політична участь церков: приклад Західної Європи.....	70
2.2.4 Політична участь церков: приклад Пострадянського простору.....	74
Висновки до розділу II.....	85
РОЗДІЛ III Релігійність як інструмент політичного впливу: досвід і трансформації.....	76
3.1 Вплив моделей державно-церковних відносин на сучасний політичний процес.....	87
3.2 Релігія як чинник політичної стабільності та інструмент розпалювання конфліктів.....	92
Висновки до розділу III.....	95
ВИСНОВОК.....	97
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	100

ВСТУП

Актуальність теми. Релігія завжди відігравала важливу роль у суспільному житті, формуючи моральні орієнтири, соціальні цінності та культурну ідентичність народів. Водночас, взаємозв'язок релігії та політики є складним і багатовимірним явищем, яке може проявлятися як у стабілізуючих процесах, так і у використанні релігійного чинника як інструменту маніпуляції суспільною свідомістю. У сучасних політичних системах релігія часто застосовується для мобілізації виборців, легітимізації влади або формування певного ідеологічного простору.

Дослідження політичної ролі релігії та методів маніпуляції релігійною свідомістю набуває особливої актуальності у період виборчих кампаній, коли політичні актори намагаються використати духовні переконання громадян для досягнення власних цілей. В умовах гібридних конфліктів, загострення боротьби за електорат і процесів секуляризації аналіз впливу релігії на виборчу поведінку набуває важливого значення для розуміння сучасної політичної динаміки.

Релігія в умовах сучасної демократії виконує дві ключові функції: з одного боку, вона може бути джерелом моральних норм і соціальної згуртованості, з іншого – інструментом політичного впливу та маніпуляції. Використання релігійних чинників у виборчих процесах може формувати як позитивні, так і деструктивні тенденції у суспільному житті.

Особливо актуальним є питання маніпуляції релігійністю виборців у країнах з високим рівнем релігійної ідентифікації населення, де політики використовують духовні переконання громадян як засіб впливу. Наприклад, у країнах Східної Європи, зокрема в Україні, Польщі та Росії, релігія відіграє значну роль у політичному дискурсі, а релігійні лідери нерідко беруть активну участь у політичних процесах.

Водночас, зростання політичного впливу релігійних організацій спостерігається і в Західному світі. Так, у США релігійні спільноти, зокрема

євангельські християни, формують значні електоральні блоки, що впливають на результати виборів. Релігія стає не тільки особистою справою людини, а й елементом суспільної мобілізації, що вимагає комплексного аналізу її впливу на політичні процеси.

Метою дослідження є комплексний аналіз механізмів маніпуляції релігійністю виборців у сучасній політичній системі.

Об'єкт дослідження – взаємодія релігії та політики у виборчих процесах.

Предмет дослідження – механізми маніпуляції релігійністю виборців та їх вплив на політичні системи.

Суб'єкти дослідження – політичні партії, релігійні організації, державні інституції та виборці.

У роботі використано широкий спектр **наукових методів**, що забезпечують комплексний підхід до аналізу взаємозв'язку релігії та політики:

Метод аналізу та синтезу – для систематизації наукових поглядів на взаємозв'язок релігії та політики.

Порівняльний метод – для аналізу механізмів використання релігійного чинника у виборчих процесах різних країн.

Контент-аналіз – для дослідження релігійної риторики у політичних кампаніях.

Метод історичного аналізу – для вивчення історичних прикладів маніпуляції релігійністю виборців.

Соціологічний метод – для дослідження впливу релігійних переконань на виборчу поведінку.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання дослідження**:

1. Дослідити загальні теоретико-методологічні засади взаємодії релігії та політики, зокрема в аспекті виборчих процесів.

2. Визначити основні механізми та технології маніпуляції релігійністю виборців у різних політичних системах.
3. Проаналізувати історичні та сучасні кейси використання релігійного чинника у виборчих кампаніях на прикладі різних країн.
4. Дослідити вплив політизації релігії на стабільність політичної системи, зокрема у контексті конфліктних ситуацій.
5. Оцінити ефективність державної політики щодо регулювання відносин між релігійними інституціями та виборчими процесами.
6. Сформулювати висновки щодо ролі релігії у політичній мобілізації та її потенційних ризиків для демократичних суспільств.

У дослідженні використано праці провідних науковців, які вивчали питання взаємодії релігії та політики:

Юрій Шведа – український політолог, який досліджує виборчі системи та політичні технології. Його роботи використовуються для аналізу виборчих процесів у демократичних і недемократичних країнах, включаючи маніпулятивні технології.

Віктор Єленський – український релігієзнавець, який досліджує роль релігії в політичних процесах, зокрема вплив релігійних організацій на державну політику.

Олександр Саган – фахівець у сфері державно-церковних відносин, який аналізує політизацію релігії та її наслідки для суспільства.

Хосе Казанова – американський соціолог, який досліджує процеси секуляризації та глобалізації релігії. Його концепція «публічної релігії» використовується для аналізу ролі релігії у політичному дискурсі.

Семюел Гантінгтон – автор теорії «зіткнення цивілізацій», що пояснює роль релігійного чинника у глобальній політиці.

Використання їхніх праць дозволяє розглянути релігійний фактор у політиці з різних точок зору: історичної, соціологічної та політичної.

Робота складається з трьох основних розділів:

Перший розділ розглядає загальні аспекти взаємодії релігії та політики, аналізує секуляризаційні процеси та історичні передумови залучення релігійних організацій до політичного життя.

Другий розділ присвячений аналізу механізмів маніпуляції релігійністю виборців, дослідженню релігійної риторики у виборчих кампаніях та впливу церкви на формування політичної культури.

Третій розділ містить аналіз конкретних кейсів використання релігії у політичних процесах різних країн, зокрема України, США, Росії та Близького Сходу.

Результати дослідження дозволяють не лише виявити основні механізми маніпуляції релігійністю виборців, а й оцінити можливі шляхи мінімізації негативного впливу цього явища у демократичних суспільствах.

РОЗДІЛ I Маніпуляція свідомістю виборців та політичні технології

1.1 Аналітичний огляд літератури

Питання взаємодії релігії та політики посідає вагоме місце в науковому дискурсі, особливо у світлі трансформаційних процесів у суспільстві. Дослідники акцентують на складності цього зв'язку, який виявляється як у функціонуванні державних інституцій, так і в ідеологічній сфері.

Значна увага в науці приділяється історичній еволюції державно-церковних відносин. У працях Єленського В. [12; 13] детально проаналізовано розвиток моделей взаємодії держави й церкви в українському контексті, а також висвітлено роль православ'я у політичних трансформаціях. У цьому ж руслі працює Климов В., який акцентує на специфіці української моделі державно-церковних відносин [23, с. 84–85].

Історичний вимір проблеми знайшов своє відображення у монографії Гаврилюка О., де проаналізовано вплив католицької церкви на формування середньовічної державності [9]. Подібні питання розглядає й Meyendorff J. [110], який акцентує увагу на ролі Православної церкви у світовій історії. На мікрорівні цікаві спостереження представлено у роботах Davis N. [69; 70], що описує взаємини Російської православної церкви та радянської держави.

Зарубіжна наукова думка демонструє широкий спектр підходів. Наприклад, у роботі Anderson J. [52] аналізуються особливості взаємодії релігії та держави в пострадянських країнах, тоді як Barker C. [55] порівнює німецький досвід державно-церковної політики з іншими європейськими моделями. Кодевілла Дж. [65] детально досліджує сучасні відносини церкви і держави в Росії, надаючи практичні приклади впливу релігійних інституцій на політичні процеси.

Релігія як елемент політичної ідентичності досліджується Beatty K. та Walter O. [57], які пропонують модель духовного лідерства як форму групового впливу на виборця. У дослідженні Bennett J. [58] простежується

роль релігії в президентських кампаніях США. Водночас український дослідник Бондаренко В. [2, С. 25-28] розглядає політичну роль релігії крізь призму суспільної легітимації влади.

Особливе місце посідає проблема секуляризації. Цей процес висвітлено в роботах Казанови Х. [20], де показано зниження впливу традиційних релігій у політичній сфері, та Кириченка В. [22], який розглядає секуляризацію як фактор, що трансформує політичні інститути.

Питання свободи совісті та релігійних прав проаналізовано у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» [16], а також у матеріалах Української Гельсінської спілки [41]. Практичні аспекти забезпечення релігійних прав громадян розглянуто у справі «Евейда та інші проти Сполученого Королівства» [43].

Водночас, сучасна література приділяє значну увагу аналізу маніпулятивних аспектів використання релігії та інформаційно-психологічного впливу на масову свідомість. Дослідження підтверджують, що маніпулятивні технології у виборчих процесах становлять серйозну загрозу політичній безпеці, оскільки спрямовані на викривлення волевиявлення громадян, маніпуляцію суспільною думкою та порушення демократичних принципів [27]. Такі технології є багатогранними та націлені на охоплення максимально широкого кола виборців. Зазначається, що в сучасному інформаційному просторі нерідко «вибір роблять за нас» через приховані впливи на свідомість [28]. Цей ефект підсилюється з розвитком цифрових комунікацій: соціальні мережі сьогодні виступають ключовим середовищем політичної комунікації [19], де релігійний та ідеологічний контент поширюється надзвичайно швидко, посилюючи як автентичну мобілізацію, так і маніпулятивні кампанії. Методи інформаційно-психологічного впливу займають особливе місце у політиці [7]. Спираючись на класичні напрацювання психології мас (Г. Лебон, З. Фройд, Е. Фромм та ін.), сучасні дослідники вивчають механізми

програмування поведінки великих соціальних груп і феномен масової поведінки у політиці [7].

Важливу роль при цьому відіграє емоційний чинник: Д. Вестен показує, що саме емоції суттєво впливають на формування політичних уподобань громадян [4], і маніпулятори активно користуються цим, апелюючи до страхів, надій та релігійних почуттів виборців для підсилення впливу.

Релігійність населення нерідко розглядається як один з дієвих важелів маніпуляції громадською свідомістю. Політики активно використовують апеляції до віри виборців задля мобілізації електорату та легітимації власної влади [2; 25]. В Україні практика звернення до релігійних почуттів у політичних кампаніях простежувалася ще з 1990-х років. Зокрема, Звернення Синоду УПЦ КП з нагоди виборів 1994 року [17] демонструє прагнення церковних ієрархів впливати на громадянську позицію вірян у виборчий період.

У міжнародному контексті маємо численні приклади поєднання релігійної риторики з виборчими стратегіями. Ще під час президентської кампанії 1972 року в США дослідниками зафіксовано цілеспрямоване використання релігійних символів для впливу на виборців і здобуття їхніх голосів [73]. Сучасні виборчі кампанії не менш показові: перемога Дональда Трампа на виборах 2016 року багато в чому пояснюється вмідим залученням підтримки релігійних спільнот, що спричинило дискусії щодо меж між щирою релігійністю політика та маніпуляцією почуттями віруючих [51].

Попри припущення про поступове зниження ролі релігійного чинника в американській політиці (так, Дж. Беннет образно назвав сучасну добу «прощанням з вірою» у президентських кампаніях [58]), практика показує, що апеляція до релігії й надалі здатна суттєво впливати на електоральні результати за умови її вмілого використання [51].

Релігія у політиці виконує двоїсту функцію: слугує джерелом морально-ціннісних орієнтирів і водночас виступає маркером групової ідентичності [46; 136]. З одного боку, християнські суспільно-політичні рухи (наприклад, у США) історично відігравали помітну роль у формуванні суспільних дискусій та просуванні етичних норм [46]. З іншого боку, релігійна приналежність окреслює межі спільноти «своїх», надаючи політичним акторам інструмент для консолідації прихильників за ознакою віри чи конфесії [136]. Порівняльні дослідження підтверджують, що характер державно-церковної взаємодії різниться залежно від країни, що, своєю чергою, позначається на політичній активності віруючих громадян. Так, в Україні та Росії сформувалися відмінні моделі участі релігійних організацій у житті громадянського суспільства, що впливає на особливості політичних процесів у цих державах [54].

У суспільствах із усталеним секуляризмом прояви релігійної ідентичності нерідко стають предметом суспільних дискусій і конфліктів. Наприклад, у Франції законодавчо обмежено носіння релігійного одягу в державних школах, про що свідчить рішення суду щодо заборони носіння хіджабів у навчальних закладах [45]. Такий випадок відображає прагнення держави захистити світський характер публічного простору, навіть якщо подібні кроки викликають палкі дебати щодо свободи віросповідання. Водночас у риторичі європейських правопопулістських рухів релігійний чинник також займає помітне місце: апеляція до «традиційних християнських цінностей» та акцентування страхів перед ісламом використовуються для мобілізації певних груп виборців і посилення їхньої політичної активності [72]. Це демонструє, що релігія може бути інструменталізована не лише для згуртування «своїх», але і для конструювання образу «чужих» у масовій свідомості, підживлюючи поділи за релігійною ознакою.

На міжнародній арені спостерігається, що спільність або відмінність релігії між державами позначається на формуванні союзів чи виникненні конфронтацій [31; 32; 90]. Така закономірність простежується, зокрема, на Близькому Сході, де релігійно-ідентичні розколи між сунітами і шиїтами багато в чому визначають лінії протистояння та ускладнюють міжконфесійний діалог [6]. М. Аюб, досліджуючи феномен політичного ісламу, відзначає, що релігія в мусульманському світі може проявлятися у різних формах – від мирного суспільного активізму до радикальних рухів – тим самим по-різному впливаючи на міжнародні процеси та конфлікти [53].

У пострадянських країнах роль релігії в суспільно-політичних трансформаціях також є суттєвою, часто маючи ідентичнісний і геополітичний вимір. Питання церковної юрисдикції нерідко переростає у політичну площину. Приміром, у Молдові конфлікт навколо створення Бессарабської митрополії (підпорядкованої Румунській Православній Церкві) призвів до тривалого протистояння, що відображало боротьбу між впливами різних держав і церков [140]. Подібні процеси спостерігались і на територіях із невизначеним міжнародним статусом: у Південній Осетії та Абхазії православні інституції стали складовою державотворчих прагнень, слугуючи маркером геополітичної орієнтації цих утворень та підтримки з боку зовнішніх сил [66].

Суттєва увага приділяється й інформаційно-психологічним аспектам сучасних конфліктів. О. Панченко підкреслює, що інформаційна безпека держави виступає важливим чинником розвитку суспільних відносин, особливо в умовах інформаційного протиборства [33]. Сучасні «гібридні» війни ведуться не лише на полі бою, а й у медіапросторі: противник застосовує увесь спектр методів маніпуляції свідомістю – від пропаганди і дезінформації до експлуатації релігійних наративів – з метою дестабілізації суспільства та підризу морального духу населення [7]. Вітчизняні фахівці

наголошують на необхідності посилення стійкості суспільства до таких впливів, що стали невід'ємною складовою сучасних конфліктів [33; 7].

Російсько-українська війна, що розпочалася у 2014 році і загострилася в 2022-му, увиразнила значення релігійного чинника у безпековій сфері. На тлі воєнної агресії з боку РФ українська держава вжила заходів для обмеження діяльності релігійних організацій, афілійованих із Московським Патріархатом, мотивуючи це загрозою національній безпеці. Зокрема, було ухвалено законопроекти щодо заборони Української Православної Церкви (МП) [14], а у 2023 році введено закон про заборону релігійних організацій, пов'язаних з центрами впливу в державі-агресорі [18]. Одночасно ключову роль у зміцненні духовної незалежності України відіграло отримання Томосу про автокефалію Православної Церкви України (2019), що стало важливим кроком у подоланні багатовікової залежності від російського релігійного центру [44]. Цей акт не лише мав церковне значення, але й розглядається як елемент утвердження національної ідентичності та згуртованості українського суспільства перед зовнішньою загрозою.

Для російської держави релігія, навпаки, стала інструментом консолідації та експансії впливу. У рамках концепції «духовної безпеки» обґрунтовується тісна співпраця державного апарату з Російською Православною Церквою задля захисту «традиційних духовних цінностей» і підтримання лояльності населення [117]. Така політика вписується у модель «керованого плюралізму», що її аналітики приписують путінській Росії [142]: влада вибудовує контрольований релігійний простір, співпрацюючи з лояльними конфесіями та обмежуючи діяльність альтернативних релігійних рухів. Це дозволяє державі використовувати релігійний ресурс для зміцнення власної легітимності та геополітичних позицій, демонструючи яскравий приклад політизації релігії в умовах авторитарного правління [142].

1.2 Основні ознаки маніпулювання громадською свідомістю

Виборчий процес вже давно перестав бути виключно інструментом волевиявлення громадян, перетворившись на складну політичну боротьбу за владу, ресурси та вплив. Феномен виборів потребує ґрунтовного аналізу, ретельного підходу та ефективних механізмів забезпечення демократичних стандартів. Дослідження технологій маніпуляції у виборчих кампаніях є вкрай актуальним, адже саме від прозорості цього процесу залежить стабільність політичної системи. Вибори в Україні мають унікальні особливості, що відрізняють їх від аналогічних процесів у розвинених демократіях.

Організація виборів у державі є складним і ресурсозатратним процесом, що вимагає значних зусиль і фінансових витрат. Водночас чинники, такі як недосконалість законодавства, недостатня довіра виборців до перспектив реальних змін та корупція, суттєво впливають на легітимність виборчого процесу. У зв'язку з цим вибори стають не лише механізмом передачі влади, а й фактором формування міжнародного іміджу України. Визначаючи вибори як індикатор рівня демократичного розвитку, українська дослідниця Л. В. Антонова стверджує, що вони є дієвим механізмом розв'язання суспільних проблем і водночас формування нових владних структур, які визначають майбутню політичну траєкторію держави [3].

Конституція України у статті 34 гарантує громадянам право на свободу думки і слова, забороняє цензуру та забезпечує вільний доступ до інформації [24]. Конституційні принципи рівності гарантують кожному громадянину право на участь у виборах. Відповідно, ключовою метою демократичного суспільства є організація прозорого та чесного виборчого процесу. Проте виборча система України протягом тривалого часу залишалася нестабільною та стикалася з численними викликами. Серед основних проблем можна виділити: нестабільність взаємин між органами

влади, формування партій без чіткої ідеологічної бази, висування технічних кандидатів для розсіювання голосів, незаконне втручання у виборчий процес, маніпуляцію довірою виборців та застосування заборонених технологій для фальсифікації результатів голосування [47].

Особливу увагу варто приділити проблемі маніпуляції довірою виборців. Відповідно до досліджень О. М. Чубатенка, усі виборчі технології містять у собі маніпулятивний компонент, що впливає на свідомість громадян і спонукає їх до прийняття певних рішень. Висока ефективність маніпулятивних технологій спричинила появу нових методів інформаційного впливу, які через ідеологічні механізми дозволяють контролювати поведінку виборців.

Маніпуляція – це процес, у якому одна група або особа нав’язує іншій певну поведінку, використовуючи приховані психологічні, соціальні чи інформаційні механізми. У політичному контексті маніпулятивні технології застосовуються для зміни світогляду виборців, що дозволяє політичним силам контролювати громадську думку та забезпечувати собі сприятливі умови для подальшої діяльності. Метою такого впливу є встановлення контролю над суспільством та створення передумов для довготривалого політичного домінування.

У розвинених демократіях політична маніпуляція здебільшого відбувається через приховані механізми, що не суперечать законодавству. Водночас використання таких методів у політичному процесі може містити протиправні елементи, які порушують виборче законодавство. Маніпулятивні технології поділяються на дві основні групи: ті, що діють у межах закону, та ті, що його порушують. За способом впливу маніпуляція може бути відкритою або прихованою, а за формою – агітаційною, економічною, адміністративною чи провокаційною. Інформаційні маніпуляції можуть бути реалізовані через друковані ЗМІ, телебачення, соціальні мережі та інші цифрові платформи [19, С. 272-282].

Одним із ключових елементів виборчих маніпуляцій є використання ЗМІ як засобу формування суспільної думки. У передвиборчий період значна частина політичної комунікації зосереджена саме в медійному просторі. Телебачення, друковані видання та соціальні мережі використовуються для поширення певних політичних наративів, впливу на електорат та дискредитації опонентів. Як наслідок, виборці отримують спотворену інформацію, що впливає на їхню електоральну поведінку.

Маніпуляція виборцями передбачає використання методів, спрямованих на формування у них певних емоційних реакцій. Найбільш поширеними є страх, гнів і надія, які політики експлуатують для мобілізації своїх прихильників або для дискредитації опонентів. Такі методи включають поширення фейкових новин, перекручення фактів, маніпуляцію соціальними опитуваннями та створення інформаційних кампаній із метою змінити громадську думку.

Зловживання маніпулятивними технологіями під час виборів може призвести до серйозних політичних наслідків. Насамперед, це зниження рівня довіри громадян до виборчої системи та демократичних інституцій. Крім того, такі методи сприяють формуванню соціальних конфліктів та політичної поляризації, що може стати загрозою для суспільної стабільності.

Проблема маніпуляції у виборчому процесі є особливо актуальною в умовах цифрової епохи. Використання соціальних мереж як платформи для інформаційного впливу значно ускладнює виявлення та протидію маніпулятивним технологіям. У зв'язку з цим необхідно розробляти та впроваджувати нові механізми контролю за виборчим процесом, посилювати відповідальність за порушення виборчого законодавства та підвищувати рівень медіаграмотності виборців.

Таким чином, виборчі маніпуляції є невід'ємним елементом сучасного політичного процесу. Вони можуть здійснюватися як у легальних

межах, так і через порушення законодавства. Удосконалення виборчих процедур та забезпечення їхньої прозорості є важливими завданнями для зміцнення демократичних інститутів та забезпечення легітимності політичної влади.

Загалом, зростання використання кіберманіпуляційних технологій, таких як хакерські атаки на інформаційні системи політичних структур та маніпулювання соціальними мережами за допомогою ботів та автоматизованих програм, створює реальну загрозу безпеці виборів і політичних процесів. Сукупність цих чинників значно впливає на політичну стабільність, підриває довіру громадян та знижує легітимність політичних інститутів. Для мінімізації таких загроз необхідне вдосконалення законодавчої бази, зміцнення заходів кібербезпеки, підвищення рівня медіаграмотності населення та розробка ефективних механізмів протидії маніпулятивним технологіям.

Важливо зазначити, що будь-яке зовнішнє втручання у виборчий процес не лише шкодить міжнародному іміджу держави, який формується протягом тривалого часу, але й дестабілізує суспільство. Український дослідник О. А. Панченко підкреслює, що інформаційна безпека є комплексним явищем, що поєднує політичні, державні та громадські інтереси, а також загальнолюдські й національні цінності, закріплені Конституцією України. Таким чином, забезпечення інформаційної безпеки має бути одним із пріоритетів державної політики нарівні із захистом суверенітету, територіальної цілісності та економічної стабільності [33].

Більшість політиків активно застосовують маніпулятивні технології під час виборчих кампаній. Навіть такі деталі, як жестикуляція, погляд, розміщення текстів на передвиборчих матеріалах, ретельно плануються політтехнологами. Основна мета таких технологій – викликати у виборців сильні емоції: жалість, страх, гнів або надію, що у підсумку має спонукати їх до прийняття рішення на користь конкретного кандидата. Подібні

маніпуляції можна розглядати як обмеження виборчого права, адже виборець, не усвідомлюючи реального стану справ, робить свій вибір під впливом маніпулятивних прийомів. Однак розуміння існування таких механізмів дозволяє громадянам приймати більш зважені рішення, захищаючи себе від інформаційного впливу.

З метою протидії маніпуляціям правоохоронні органи реалізують комплекс адміністративно-правових заходів, спрямованих на забезпечення прозорості, чесності та демократичності виборів. Українське законодавство регулює виборчий процес, встановлюючи правові рамки його проведення. Основними напрямками регулювання є забезпечення захисту від кіберзагроз, контроль над поширенням маніпулятивної інформації в медіа, а також правовий механізм захисту у разі порушень інформаційної безпеки. Окрім того, держава розробляє інноваційні рішення для зміцнення кібербезпеки у виборчому процесі, серед яких – використання захищених баз даних, впровадження електронних виборчих систем та запобігання поширенню дезінформації.

Проведене дослідження показало, що маніпулятивні технології, які застосовуються у виборчому процесі, створюють значну загрозу політичній безпеці держави. Їхня головна мета – спотворення виборчого права, маніпуляція суспільною думкою та порушення демократичних принципів виборів. З'ясовано, що такі технології є багатограними та спрямовані на охоплення максимальної кількості виборців. Під час виборчих кампаній маніпуляції порушують конституційні права громадян і можуть мати серйозні наслідки для всього суспільства [27, С. 90-93].

Ефективна боротьба з маніпулятивними технологіями вимагає впровадження дієвих механізмів контролю за виборчим процесом. Важливим чинником є забезпечення прозорості інформації та доступу до достовірних джерел. Одним із головних завдань є вдосконалення законодавства у сфері виборів, запровадження заходів з ідентифікації та

покарання порушників. Лише комплексний підхід, що включає правове регулювання, медіаграмотність громадян та посилення кібербезпеки, може гарантувати політичну стабільність та справедливість виборчих процесів.

1.3 Маніпулятивні технології виборчих кампаній цифрової доби: зміст, стратегії та методи

Вибори є не лише механізмом формування органів влади, а й важливим інструментом демократичного устрою, оскільки вони активізують суспільство, об'єднують громадян та дають їм змогу впливати на політичну ситуацію в країні. Ключовими суб'єктами виборчого процесу виступають політичні партії, окремі кандидати та самі виборці, чий вибір визначає кінцевий результат перегонів. Саме тому політичні діячі докладають значних зусиль, щоб мотивувати електорат брати участь у голосуванні. Зважаючи на те, що результати виборів неможливо спрогнозувати із повною точністю, кандидати використовують різноманітні методи психологічного впливу, включно з маніпулятивними технологіями. Це робить актуальним питання вивчення факторів, що визначають вибір виборців у процесі виборчої кампанії.

До таких факторів належить етнічна приналежність кандидата. Дослідження показують, що виборці частіше підтримують представників тієї ж етнічної групи або регіону, що й вони самі, оскільки це створює ефект довіри та близькості.

Соціально-економічний стан країни також суттєво впливає на політичні уподобання громадян. Якщо рівень добробуту населення є низьким, виборці схильні голосувати за кандидатів, які обіцяють покращення економічної ситуації та впровадження соціальних програм. У випадку, коли чинний лідер балотується на другий термін, його підтримка значною мірою залежить від того, як виборці оцінюють його попередню діяльність. Особливо це стосується таких аспектів, як доступність соціальних послуг, рівень зайнятості та добробуту [48].

Ще одним важливим фактором є емоційний стан виборців. Пережиті негативні емоції, такі як стрес, роздратування чи навіть поганий настрій у день виборів, можуть несвідомо впливати на рішення під час голосування.

Крім того, виборці можуть мати упередження щодо окремих кандидатів через їхній зовнішній вигляд, манеру спілкування або прізвище. Значна частина електорату голосує інтуїтивно, що робить вплив випадкових чинників ще більш вираженим [4, С. 45-52].

Маніпулятивні технології часто використовують ефект огиди для дискредитації опонентів. Засоби масової інформації та політична реклама можуть створювати асоціації політичних опонентів із негативними явищами, використовуючи метафори на кшталт «політика смердить» чи «корупційний сморід». Це може мати значно сильніший вплив на підсвідомість виборців, ніж здається на перший погляд.

Політичні уподобання та ідеологічні переконання є ще одним ключовим фактором впливу. Виборці, які дотримуються певної політичної ідеології, схильні підтримувати кандидата або партію, що поділяє їхні погляди. На таких виборців важко вплинути методами політичного маніпулювання, проте можна застосовувати професійно розроблену політичну програму, орієнтовану на потреби їхньої цільової групи.

Використання страху є поширеною технологією впливу на виборців. Кампанії, які наголошують на загрозах тероризму, економічної кризи або соціальної нестабільності, можуть бути ефективним інструментом мобілізації певних груп населення, особливо тих, хто прагне гарантій безпеки.

Хоча підкуп виборців втрачає свою популярність, він все ще залишається одним із найдавніших способів маніпуляції. Підкуп може здійснюватися у формі фінансових виплат, роздачі продуктових наборів або схем на кшталт «каруселі», коли виборці виносять незаповнені бюлетені в обмін на гроші [36].

Виборці схильні підтримувати кандидатів, яким довіряють. Для завоювання довіри політики можуть використовувати благодійність, організацію зустрічей із виборцями, відкриту комунікацію через соціальні

мережі. Водночас втрата довіри може відбутися миттєво через поширення компрометуючої інформації або скандали.

Негативні упередження також відіграють суттєву роль у прийнятті рішень під час виборів. Виборці схильні надавати більшої ваги негативній інформації, ніж позитивній. Політичні антирекламні кампанії часто використовують цю особливість людської психології для дискредитації опонентів [50].

Дослідження також доводять, що погодні умови можуть впливати на явку виборців. Наприклад, під час президентських виборів у США 2000 року підтримка Демократичної партії була нижчою у штатах, що постраждали від посух і повеней. Аналіз показав, що 2,8 мільйона виборців проголосували проти Альберта Ґора через негативні кліматичні умови, навіть не пов'язуючи їх безпосередньо з діяльністю його партії [10].

Таким чином, виборчі рішення значною мірою залежать не лише від раціонального аналізу політичних програм, а й від емоційних, психологічних, соціальних та економічних чинників. Політичні суб'єкти враховують ці фактори, розробляючи стратегії агітації, щоб максимально ефективно впливати на виборців та забезпечити собі перемогу.

Оскільки виборча кампанія має значний вплив на свідомість мас, політичні партії та окремі кандидати активно використовують різноманітні техніки маніпуляції та впливу на свідомість і підсвідомість виборців задля забезпечення їхньої підтримки. Це пояснює необхідність детального аналізу методів, які застосовуються у виборчих кампаніях, а також чинників, що визначають електоральні уподобання громадян.

Однією з найбільш поширених технологій впливу у виборчих перегонах є стратегія дезорієнтації. Вона спрямована на ослаблення позицій політичного опонента шляхом деморалізації його команди, дискредитації у медіапросторі та створення негативного іміджу серед виборців. В межах цієї тактики використовують широкий спектр виборчих технологій,

покликаних підкреслити негативні риси суперника та знівелювати його досягнення. Відповідно, у процесі передвиборчої боротьби такі характеристики, як компетентність кандидата, його політичний досвід чи ідеологічна платформа, стають менш значущими. На думку дослідників, сучасний виборчий процес усе більше втрачає характер свідомого політичного вибору, адже технології маніпулятивного впливу досягли такого рівня, що суспільна думка формується не стільки на основі раціонального аналізу, скільки під впливом спеціально сконструйованих наративів та інформаційних кампаній [27, 97 С.].

До найпопулярніших технік психологічного впливу у передвиборчих кампаніях належать методи нейролінгвістичного програмування (НЛП) та прихована маніпуляція. НЛП використовується у політичній рекламі та агітації для обходу логічного бар'єра сприйняття інформації та формування позитивних асоціацій у виборців. Оскільки люди сприймають інформацію через різні сенсорні канали (зоровий, слуховий, кінестетичний), політичні технологи розробляють агітаційні матеріали відповідно до цих особливостей, щоб максимально ефективно впливати на аудиторію [7, С. 112-120].

Методи НЛП можуть застосовуватися як з позитивною метою — наприклад, для ефективного донесення інформації про кандидата чи його програму, так і з маніпулятивними намірами. До останніх належить навіювання виборцям певних думок чи емоцій, створення хибних причинно-наслідкових зв'язків між явищами, приховане коригування мислення на рівні підсвідомості. Таким чином, маніпулятивний вплив може забезпечити виборчій кампанії потрібний результат, не залишаючи у виборців відчуття зовнішнього примусу чи тиску [28].

Релігійні переконання є ще одним важливим фактором впливу на виборчий процес, оскільки вони визначають не лише особисті цінності та моральні орієнтири громадян, але й формують їхню політичну поведінку.

Виборці, які розглядають релігію як основу свого світогляду, часто схильні підтримувати кандидатів, котрі відкрито демонструють свою релігійність або принаймні артикулюють відданість традиційним духовним і моральним принципам. У цьому контексті політичні актори використовують релігійну риторику, залучають духовенство до своїх кампаній, а також будують власний імідж як «захисників віри» або «моральних лідерів», щоб здобути довіру консервативно налаштованого електорату.

Особливо помітним є вплив релігійного чинника у суспільствах, де релігія відіграє значну роль у політичній культурі. Такі країни, як Сполучені Штати Америки, Польща, Бразилія чи Україна, демонструють тенденцію до тісного переплетення релігійних і політичних наративів. Наприклад, у США релігійні громади традиційно є однією з найвпливовіших соціальних груп, що формують політичний дискурс. Республіканська партія систематично апелює до християнських консервативних цінностей, що дозволяє їй отримувати значну підтримку з боку євангелістських церков. У Польщі правляча партія «Право і справедливість» також використовує релігійну риторику, позиціонуючи себе як захисника католицьких традицій. В Україні релігійний чинник відіграє особливу роль у виборчих процесах, адже політичні сили активно взаємодіють із представниками духовенства, особливо в контексті національно-ідентичних питань [20].

Психологічний аспект релігійної маніпуляції також відіграє ключову роль у виборчому процесі. Релігійна риторика створює ефект «сакралізації» політичного вибору, коли голосування за певного кандидата чи партію сприймається не просто як політичний акт, а як виконання морального обов'язку перед вищими силами. Це особливо ефективно працює у випадках, коли кандидатура певного політика чи партії просувається з амвонів церков або релігійних організацій. У такому випадку голосування набуває не лише політичного, а й морально-етичного значення, що значно ускладнює його раціональну оцінку з боку виборців.

Важливим механізмом використання релігії у виборчих кампаніях є експлуатація концепції «захисту віри». Політики, які прагнуть мобілізувати релігійний електорат, часто висловлюють занепокоєння щодо нібито загроз традиційним цінностям, моральному порядку чи навіть існуванню самої релігії у суспільному просторі. Вони можуть закликати до захисту церкви від «зовнішніх ворогів», запровадження законів, що обмежують права певних груп, або навіть до активного втручання держави у питання духовного життя громадян. У таких умовах критичне мислення виборців замінюється почуттям тривоги, що змушує їх голосувати за «захисників релігії», навіть якщо їхні політичні програми мають інші суперечливі аспекти [35, С. 78-80].

Релігійна маніпуляція у виборах також може набувати форми персоніфікації політичного лідера як «божого обранця». У політичному дискурсі нерідко зустрічається ідея, що певний кандидат є «посланцем Божим», «відновлювачем справедливості» або навіть «місіонером», якому судилося привести країну до процвітання. Такі меседжі розраховані на тих виборців, які шукають у політичному лідері не просто державного діяча, а морального наставника, здатного виконати «божественну місію» у житті країни. Політики можуть використовувати релігійну символіку у своїх кампаніях, з'являтися на заходах у храмах, брати участь у паломництвах або публічно демонструвати свою причетність до духовних практик. Це створює ілюзію моральної бездоганності кандидата, що підвищує його рейтинг серед віруючих виборців.

Значний вплив на електоральні уподобання віруючих громадян має також релігійне середовище, в якому вони перебувають. Духовенство, яке займає активну громадянську позицію, може безпосередньо впливати на вибір своїх парафіян, використовуючи проповіді, офіційні звернення або навіть внутрішньоцерковні настанови. Такі рекомендації можуть бути як прихованими, так і відкритими. Наприклад, у деяких релігійних громадах

виборцям прямо рекомендується голосувати за певного кандидата або партію, що призводить до значного електорального перекосу. У випадку, якщо релігійна громада підтримує політичну силу, яка активно використовує релігійні теми у своїй кампанії, це може створити ситуацію, коли політична боротьба набуває форми конфлікту цінностей, а сам вибір між кандидатами починає сприйматися як вибір між «добром і злом» [13, С. 201-202].

Важливим аспектом використання релігії у виборчому процесі є її потенціал для політичної мобілізації. Релігійні організації можуть залучатися до кампаній не тільки як моральні авторитети, але й як інструменти організації виборців. Через релігійні спільноти можливо створювати цілі виборчі штаби, проводити кампанії агітації серед парафіян, залучати активних прихожан до роботи на виборах. Завдяки високій згуртованості релігійних громад такі методи можуть бути значно ефективнішими за традиційні політичні структури. Політичні сили, які успішно співпрацюють із церквами, отримують не лише додатковий електорат, але й організаційний ресурс, що дозволяє ефективніше проводити мобілізацію виборців у день голосування.

Релігія також може бути використана як інструмент поляризації суспільства. Політики, які прагнуть отримати максимальну підтримку від релігійного електорату, можуть штучно загострювати конфлікти між різними конфесіями, а також між віруючими та секулярними групами населення. Використання релігійного фактору як роздільної лінії дозволяє політичним силам консолідувати навколо себе лояльний електорат, створюючи відчуття «зовнішньої загрози». Така стратегія є особливо небезпечною, оскільки вона підриває суспільний діалог, провокує конфлікти та розпалює ворожнечу, що в довгостроковій перспективі може мати серйозні наслідки для стабільності політичної системи [31].

Таким чином, релігійність виборця є потужним чинником, що визначає його політичні уподобання, а також дає можливість політикам маніпулювати виборчою поведінкою громадян. Використання релігійної риторики, апеляція до моральних принципів, взаємодія з релігійними громадами та сакралізація політичних фігур є ключовими механізмами релігійної маніпуляції у виборчих кампаніях. У демократичному суспільстві важливо забезпечувати баланс між свободою віросповідання та недопущенням зловживань релігійним фактором у політичних процесах, адже маніпуляція релігією не лише спотворює демократичні принципи, але й загрожує цілісності суспільства.

З огляду на це, очевидно, що політичні суб'єкти, які беруть участь у боротьбі за владу, активно застосовують широкий арсенал технологій впливу, спрямованих на масову свідомість. Політична свідомість, своєю чергою, є складовою суспільної свідомості, що відображає уявлення громадян про політичну реальність, систему влади та їхні власні можливості щодо участі у ній.

Отже, врахувати та прорахувати всі чинники, що можуть вплинути на перебіг виборчої кампанії, неможливо. Водночас існують ключові аспекти, на які політики можуть і повинні впливати, зокрема рівень довіри виборців та створення позитивного образу кандидата. Як зазначав Р. Браун, «коли виборці отримують можливість голосувати, вони висловлюють скоріше свої надії, аніж свої страхи». Це підтверджує той факт, що виборчий процес залишається не лише змаганням політичних стратегій, а й полем боротьби за емоції, уявлення та очікування громадян.

1.4 Релігійність населення як один з основних важелів впливу на громадську свідомість

Церква, перш за все, є духовним феноменом. Проте для аналізу її ролі у виборчому процесі необхідно розглядати її також як суспільну інституцію. З огляду на це, у даному дослідженні Церква розуміється у тому значенні, яке запропонував А. Колодний, а саме як “...самоврядне об’єднання віруючих, що сформувалося на основі спільних релігійних уявлень та специфіки культової діяльності”. Однією з характерних рис Церкви є наявність професійного священства, ієрархічної системи управління, а також чіткого розподілу між духовенством і мирянами [1].

У цьому дослідженні термін “Церква” вживається для позначення християнських релігійних організацій, насамперед тих, що представляють українське православ’я та католицизм. Такий вибір обумовлений поширеним у суспільстві уявленням про Україну як про православну державу, а в деяких випадках – як християнську державу загалом. Західний регіон України традиційно асоціюється з домінуванням греко-католицизму. Зважаючи на такі поширені стереотипи щодо релігійних уподобань більшості громадян, значна частина яких формує виборчий електорат, учасники передвиборчої кампанії часто прагнуть підкреслити свою належність до тієї чи іншої традиційної української християнської конфесії.

Участь Церкви у виборчому процесі є зовнішнім проявом складної системи політико-релігійних взаємозв’язків. Вона тісно пов’язана з низкою проблем, які знаходяться на перетині релігійної та політичної сфер суспільного життя. Йдеться не лише про взаємодію між державою та релігійними організаціями, а й про більш широкі питання, такі як церковні шлюби та обряди поховання, доброчинність, а також моральні аспекти суспільного життя – наприклад, вплив релігії на зміст телевізійного контенту, масові заходи та поведінкові норми в приватному житті громадян.

Релігія завжди була тісно пов'язана із соціальним життям суспільства, ключовою складовою якого є політика. Політика як сфера діяльності спрямована на отримання та збереження влади, насамперед державної [47]. У зв'язку з цим участь духовенства у політичних процесах суспільство часто сприймає як боротьбу за владу, прагнення захистити вузькі матеріальні інтереси замість поширення християнських моральних цінностей у суспільно-політичній сфері.

Водночас необхідно зазначити, що участь духовенства у політичному житті далеко не завжди зумовлена власними прагматичними інтересами. Нерідко вона продиктована бажанням наповнити політичну систему моральними принципами, які, з точки зору церкви, мають стати фундаментом для суспільного розвитку.

Історія показує, що певні обставини змушували політичних і громадських діячів переглядати та послаблювати моральний контроль над прийняттям рішень і практичними діями. До таких обставин, зокрема у Західній Україні, належали періоди війни, національно-визвольної боротьби, а також виборчі процеси, під час яких моральні цінності нерідко поступалися політичній доцільності.

Ми поділяємо погляди В. Бондаренка, який зазначає, що ключова роль релігії в сучасному українському суспільстві полягає у формуванні морального клімату: "...політика завжди потребує коригування мораллю та здоровим глуздом, і особливо це стосується української політики, яка має велику потребу в такій корекції" [2].

Політичні інституції та процедури не здатні самотійно переконати громадян дотримуватися моральних та етичних принципів у політичній сфері. Християнська теологія протягом століть виробила дві ключові категорії, що відіграють фундаментальну роль у суспільному житті – солідарність та справедливість. Виходячи з цих міркувань, можна виділити

дві основні функції релігії (як на рівні індивідуальної релігійності, так і у її інституційному вимірі) щодо політики:

1. Критична функція, що полягає у реалістичному та критичному осмисленні суспільних недоліків сучасності;
2. Конструктивна функція, яка передбачає внесення у політичний дискурс нових ідей, бачення проблем та шляхів їх подолання.

Окрім зазначеного, варто додати, що Церква, виконуючи просвітницьку та виховну місію, надає людині морально-етичні орієнтири, які вона засвоює в процесі соціалізації. Це формує у неї специфічний світогляд, який переноситься не лише у приватне, а й у суспільне життя. Відтак, Церква виконує дві додаткові функції:

- Стримуючу функцію, яка перешкоджає ухваленню рішень, що є неприйнятними з моральної та християнської точок зору (наприклад, насильство чи корупція);
- Спонукальну функцію, яка мотивує до доброчинності, сумлінності, відповідальності та відкритості.

Державно-церковні відносини як чинник участі Церкви у виборчому процесі

Ступінь залученості Церкви до виборчого процесу визначається існуючою в країні моделлю державно-церковних відносин. Саме ця модель визначає механізми, способи та інтенсивність взаємодії між Церквою та державою. Вона є унікальною для кожної окремої країни, хоча, попри загальні риси, має власні особливості, що залежать від різних соціально-історичних та політичних факторів.

Загалом можна виділити три основні групи чинників, які визначають специфіку державно-церковних відносин:

1. Політичні (форма державного устрою, внутрішньополітична та зовнішньополітична ситуація);
2. Соціальні (характер суспільних відносин, рівень секуляризації);

3. Історичні (історичні традиції, що склалися у різні періоди розвитку держави).

Наприклад, у Радянському Союзі формальне відокремлення Церкви від держави фактично означало тотальний контроль державних органів над релігійним життям. Держава активно втручалася у внутрішні справи Церкви, що робило її беззахисною перед владою і позбавляло можливості відстоювати свої права та інтереси.

Ця норма покликана закріпити партнерську модель державно-церковних відносин, яка має відійти від суб'єкт-об'єктної залежності та перейти на рівень незалежного співіснування. Проте на практиці Церква та релігійні організації часто не отримують достатньої підтримки від держави та залишаються залежними від бюрократичного апарату [12, С. 85-88].

Українське законодавство проголошує принцип рівного ставлення до всіх Церков та релігійних організацій. Воно гарантує право громадян вільно обирати віру та здійснювати релігійну практику. Водночас серед українських релігієзнавців та богословів (зокрема, представників православ'я та греко-католицизму) існує думка, що на державному рівні певні християнські конфесії України заслуговують на окремі пільги та підтримку через їхній історичний внесок у процес українського державотворення.

Насамперед ідеться про співпрацю Церкви з державою у соціальній та освітній сферах [8, С. 244-247]. На думку цих дослідників, традиційними для України слід вважати УПЦ КП, УПЦ МП, УАПЦ та УГКЦ. Основним завданням держави у сфері міжконфесійних відносин має бути сприяння розвитку українського києвоцентричного екуменізму, що дозволить значною мірою зменшити рівень міжконфесійних протиріч [11, С. 62-72].

Низка політиків, які не мають глибокого розуміння специфіки міжконфесійних відносин, часто пропонують спрощені підходи до вирішення міжцерковних конфліктів. Вони висувають гасла про

необхідність об'єднання всього українського православ'я в єдину Помісну Православну Церкву або ж про надання особливого статусу “канонічній” УПЦ МП.

Такі декларації зазвичай мають популістський характер і слугують радше інструментом політичних маніпуляцій, спрямованих на мобілізацію релігійно налаштованої частини електорату.

Втручання політиків у міжконфесійні питання, у свою чергу, викликає інтерес самих Церков до політичного життя. Визначальними факторами, що впливають на позицію Церкви у політичній сфері суспільства, рівень її політичної активності, участь духовенства у виборчому процесі та взаємодію з політичними партіями, є низка обставин, які умовно можна поділити на зовнішні та внутрішньоцерковні.

До зовнішніх чинників належать норми законодавства, зокрема виборчого права, форма державно-церковних відносин, методи ведення передвиборчої боротьби основними політичними силами, а також рівень політичної культури суспільства.

До внутрішньоцерковних чинників належать офіційні документи, особиста позиція церковної ієрархії та духовенства, а також рівень політичної обізнаності представників духовного стану.

Політична активність або, навпаки, пасивність духовенства та церковної ієрархії зазвичай є відповіддю на певні зовнішні обставини і залежить від конкретних інтересів. Основною причиною, що спонукає Церкву до політичної діяльності та участі духовенства у виборчому процесі, є бажання досягти такої моделі державно-церковних відносин, яка б надавала Церкві можливість впливати на ухвалення державних рішень. В ідеальному варіанті це означає прагнення інтегрувати християнські моральні принципи безпосередньо в політичну систему та державні інституції.

Досвід виборчих кампаній в Україні демонструє, що участь духовенства у політичному житті може мати і інші мотиваційні фактори, пов'язані з досягненням конкретних політичних цілей. Як і будь-яка інституція громадянського суспільства, Церква має сформовану систему політичних цінностей, власні пріоритети та ідеї, які потребують реалізації. Такі прагнення можуть бути пов'язані з підтримкою демократичних процесів та розбудовою громадянського суспільства.

Водночас, у перші роки незалежності України значну роль у політичній активності духовенства відігравав матеріальний фактор: відстоювання права на церковне майно та культові споруди, боротьба за надання земельних ділянок для будівництва релігійних об'єктів.

Окрім політичних чи матеріальних інтересів, залученість Церкви у політичні процеси пояснюється також необхідністю захисту власних прав та сфер діяльності, таких як:

- протидія втручанню державних органів у внутрішні справи Церкви;
- забезпечення свободи у проведенні освітньої, просвітницької та благодійної діяльності;
- захист моральних основ суспільного життя.

Залученість Церкви до політичного життя, зокрема до виборчих кампаній, відбувається різними шляхами. Згідно із законом "Про свободу совісті та релігійні організації": "Релігійні організації не можуть брати участі у діяльності політичних партій, не мають права фінансово підтримувати політичні партії, висувати кандидатів до органів державної влади, а також не можуть здійснювати агітацію або фінансувати виборчі кампанії кандидатів" [16].

Проте, як громадяни країни, священнослужителі мають законне право брати участь у політичному житті. Водночас в українському законодавстві немає чітких механізмів регулювання участі духовенства у виборчому

процесі, тому характер їхньої політичної активності залежить від конкретної політичної ситуації та позиції тієї чи іншої конфесії.

Таким чином, можна виділити дві форми участі Церкви у виборчому процесі:

1. Безпосередня участь, яка передбачає балотування священнослужителів на виборні посади або членство представників духовенства у політичних партіях.
2. Опосередкована участь, яка може проявлятися через підтримку певних політичних сил або критику інших, а також через участь духовенства у масових заходах, організованих учасниками передвиборчої кампанії.

Релігійний чинник є особливо ефективним на етапі формування списків кандидатів та під час проведення передвиборчої агітації. Незалежно від того, усвідомлено чи мимовільно Церква залучається до політичної боротьби, її роль у виборчому процесі стає фактором впливу на електорат та державотворчі процеси загалом.

Релігійний фактор у виборчому процесі можна визначити як комплекс явищ та процесів, що стосуються діяльності релігійних інституцій, а також релігію як духовне явище, яке впливає на світогляд громадян.

Протягом перших років незалежності України політики активно використовували міжконфесійні конфлікти як засіб впливу на виборців. Релігійний фактор часто розглядали як один із ключових інструментів мобілізації електорату.

Зацікавленими у політичній активності духовенства є передусім політики. Оскільки Церква безпосередньо впливає на світогляд своїх вірян, вона формує їхню повсякденну поведінку, політичну культуру, геополітичні орієнтації, ставлення до рідної мови та культури.

Кандидати у виборчих кампаніях враховують, що релігія здатна визначати характер, спрямованість та інтенсивність політичних процесів. Вона може як об'єднувати вірян навколо спільної мети, так і розділяти суспільство за конфесійною чи світоглядною ознакою.

З метою підвищення власного рейтингу політики прагнуть налагодити зв'язки з місцевими елітами, серед яких значне місце займає духовенство. Саме тому політичні партії часто шукають підтримки у вищого духовенства та священників. Це пояснюється тим, що Церкви мають значні матеріальні та людські ресурси, а також тісно пов'язані з потенційними виборцями [25, С. 118-120].

Політичне використання релігії створює низку ризиків для суспільства, серед яких:

- Падіння морального авторитету Церкви;
- Зростання міжконфесійних суперечностей;
- Посилення суспільного напруження.

Місцеві вибори 2010 року показали, що партії активно використовували релігійний фактор, включаючи духовенство у партійні списки. Здебільшого це були представники УПЦ МП та УПЦ КП, що пояснюється прагненням церковної ієрархії посилити позиції своїх конфесій у регіонах. Релігійний чинник у виборчому процесі є ефективним лише настільки, наскільки Церква дозволяє політикам використовувати себе в агітаційних цілях.

Висновки до розділу I

Аналіз теоретичних підходів до проблеми маніпуляції свідомістю виборців, а також вивчення практик її реалізації в умовах цифрової доби дає підстави говорити про високий рівень проникнення маніпулятивних технологій у виборчий процес. Вибори перестають бути лише інструментом вільного волевиявлення, а дедалі більше перетворюються на поле складної інформаційної боротьби, де політичні сили змагаються не лише програмами, а передусім — здатністю впливати на масову свідомість.

Проведене дослідження вказує на те, що у сучасних умовах виборчі технології мають чітко виражену маніпулятивну спрямованість. Вони передбачають використання різноманітних психологічних, інформаційних, емоційних та навіть біологічних механізмів впливу, які дозволяють змінювати або коригувати поведінку електорату відповідно до поставлених політичних цілей. Такий підхід базується на глибокому розумінні структури емоцій, ціннісних орієнтацій та моральних установок суспільства.

Особливої актуальності на сучасному етапі набуває проблема застосування маніпулятивних стратегій у цифровому середовищі. Соціальні мережі, алгоритми, персоналізована реклама, боти та фейкові новини формують нові канали впливу на виборця, які є значно ефективнішими, ніж традиційні методи політичної агітації. Використання технологій мікротаргетингу, візуальних і звукових тригерів, нейролінгвістичного програмування тощо призводить до підміни змісту політичного дискурсу емоційними реакціями, інтуїтивними виборами та підсвідомими рішеннями.

Виявлено, що маніпуляція релігійністю виборців посідає особливе місце серед інструментів політичного впливу. Релігійна ідентичність, ціннісні переконання та моральні уявлення виборців часто використовуються як ключові важелі політичної мобілізації. Релігійна риторика дозволяє політикам отримати моральну легітимацію, створити

ефект «месії» або «морального лідера» в очах виборця, а отже, закріпити лояльність релігійного електорату. У багатьох випадках така риторика супроводжується прямою участю представників духовенства в політичній агітації, що, попри законодавчі обмеження, фактично впливає на результати виборів.

Показовим є те, що в сучасній політичній системі релігійність використовується не лише як позитивний стимул до електоральної активності, але й як механізм штучного розділення суспільства. Релігійні почуття, які мають бути поза межами політичної боротьби, дедалі частіше стають засобом емоційного тиску, поляризації думок та формування образу "ворога" — як всередині країни, так і на зовнішньому рівні.

У підсумку можна стверджувати, що сучасна політична практика активно використовує релігійну ідентичність як ресурс впливу на масову свідомість. З одного боку, релігія надає виборчому процесу морального змісту, але з іншого — у контексті політичних маніпуляцій вона втрачає свою автономію та перетворюється на інструмент впливу. Це ставить перед демократичними суспільствами виклик: як зберегти відкритість політичного процесу, не допустивши водночас експлуатації духовної сфери заради політичного зиску.

Таким чином, розділ I окреслює складну картину сучасного виборчого процесу, у якому інформаційні та релігійні маніпуляції становлять серйозну загрозу як для політичної стабільності, так і для морального здоров'я суспільства. Подальший аналіз у наступних розділах дозволить конкретизувати механізми політизації релігії, їхню регіональну специфіку та наслідки для демократичного розвитку.

РОЗДІЛ II Політизація релігії та її вплив на суспільство

2.1 Феномен політизації релігії, її зміст та форми

Політизація релігії як явище набуває особливого значення в умовах сучасних суспільств, де релігія не лише зберігає свою традиційну роль духовного орієнтира, але й перетворюється на вагомий інструмент політичної боротьби. В багатьох країнах взаємодія між релігійними інституціями та державними структурами відбувається не лише в рамках морально-етичних дискурсів, але й через механізми офіційного законодавчого регулювання. При цьому надання релігії державного статусу може як сприяти стабільності, так і провокувати напруження, особливо у суспільствах з високим рівнем релігійного розмаїття.

Державна підтримка окремої релігії часто закріплюється у правових актах, символічних атрибутах або через безпосередню фінансову та інституційну допомогу. Такі практики нерідко викликають дискусії щодо рівності громадянських прав, особливо в контексті свободи віросповідання та секулярності державного управління. Ба більше, коли релігійні переконання починають визначати політичні рішення та законодавчі ініціативи, це може призвести до обмеження прав окремих соціальних груп, а також до маргіналізації тих спільнот, чиї релігійні переконання не відповідають офіційно підтримуваній доктрині.

На цьому тлі постає питання релігійного плюралізму як механізму забезпечення демократичного балансу між релігійними та політичними інтересами. В умовах сучасного глобалізованого світу зростає потреба в системах державного управління, які б ефективно регулювали міжрелігійні відносини, водночас уникаючи монополізації релігійної сфери окремими політичними силами. Саме релігійний плюралізм у політичному контексті є тією моделлю, яка дозволяє забезпечити рівний доступ усіх громадян до політичного процесу незалежно від їхніх конфесійних переконань.

Сучасна політична реальність демонструє складну взаємодію між державними структурами та релігійними інституціями, що має суттєвий вплив на політичні процеси, суспільні норми та правові механізми. Незважаючи на конституційне закріплення принципу відокремлення церкви від держави в більшості демократичних країн, практика свідчить про тісне переплетення релігії та політики. Це виявляється як у державній підтримці окремих релігійних організацій, так і в широкому використанні релігійних мотивів у політичній риторичі [29].

Політизація релігії передбачає її використання як інструмента для досягнення політичних цілей. Цей процес може набувати різних форм: від офіційного закріплення привілейованого статусу однієї релігії до маніпуляції релігійними почуттями виборців під час політичних кампаній. У деяких державах, де релігія має статус офіційної або традиційної, вона стає невід'ємною частиною державної політики, що може сприяти як консолідації нації, так і загостренню конфліктів у багатоконфесійному суспільстві.

В умовах сучасних демократій виникає необхідність у виробленні балансу між державною нейтральністю щодо релігії та необхідністю врахування релігійного чинника у суспільному житті. Це зумовлює особливу актуальність концепції релігійного плюралізму, яка передбачає рівноправне співіснування та взаємодію різних релігійних спільнот. Важливою складовою політичного релігійного плюралізму є державна політика, спрямована на забезпечення рівних можливостей для всіх релігійних груп у суспільному дискурсі та запобігання використанню релігії для політичної маніпуляції.

Таким чином, політизація релігії є двозначним явищем: з одного боку, вона може сприяти єдності та національній ідентичності, з іншого – створювати загрозу для демократії, якщо релігія використовується як інструмент боротьби за владу. Саме тому дослідження механізмів

релігійного плюралізму має велике значення для розуміння того, як забезпечити стабільність і рівноправність у суспільстві, де релігія відіграє помітну роль у політичних процесах [40].

Взаємовідносини між суспільством і релігійними інститутами протягом століть формували соціальні норми, культурні традиції та політичні структури. Цей процес характеризувався постійною взаємодією, де релігія не лише виконувала функцію духовного орієнтира, а й впливала на організацію суспільного життя, освіту, моральні цінності та політичні інститути. Однак, поряд із співпрацею між церквою та державою, часто виникали суперечності, що були наслідком боротьби за владу, зміни суспільних парадигм і політичних трансформацій.

У період Середньовіччя церква не обмежувалася лише духовним впливом, а виконувала роль ключового соціального інституту. Вона регулювала моральні норми, займалася просвітництвом та впливала на ухвалення політичних рішень. Монархи та світські лідери нерідко спиралися на релігійну легітимацію своєї влади, що створювало складну систему взаємозалежності між духовною та світською сферами. Разом із тим, церковні діячі часто прагнули самотійності від державної влади, що викликало конфлікти за верховенство в політичному управлінні [9].

Важливим етапом еволюції державно-церковних відносин стала епоха Реформації, що супроводжувалася суттєвими політичними та соціально-економічними змінами. Зародження протестантизму не лише сприяло формуванню нових релігійних конфесій, а й запустило процеси секуляризації, що поступово призвели до відокремлення релігії від політики. Створення національних церков та послаблення влади Папи Римського заклало підвалини для майбутніх моделей державного управління, де релігія перестала бути домінуючим політичним фактором.

М. Рибачук підкреслює: "Громадянське суспільство передбачає незалежність певних сфер життя, таких як економіка, моральні цінності,

релігія, від державного регулювання" [39]. Це стало основою концепції секуляризму, який передбачає поділ релігії та держави, а також рівноправність різних релігійних течій у політичному просторі.

Проте, навіть у секуляризованих суспільствах релігія зберігає значний вплив на соціальні та політичні процеси. Попри те, що формально держава і церква діють автономно, релігійні організації активно впливають на законодавчі ініціативи, громадську мораль, політичні вибори та суспільну думку.

Політична роль релігії значною мірою залежить від рівня релігійного плюралізму та історичних традицій певної держави. В країнах, де існує домінуюча релігійна конфесія, церква часто отримує офіційний статус і державну підтримку. У демократичних суспільствах релігійний плюралізм забезпечує рівні права для всіх релігійних громад, що дозволяє мінімізувати державне втручання у релігійні питання [22, С. 45-47].

Таким чином, відносини між церквою та суспільством мають складний і багаторівневий характер. Вони зазнали значної еволюції – від теократичних форм правління до світських демократичних моделей. Однак, навіть у сучасних умовах, коли релігія формально відокремлена від держави, її вплив на суспільну свідомість і політичні процеси залишається суттєвим, визначаючи моральні орієнтири, громадське життя та політичні дискусії.

Вивчення історичних взаємовідносин між церквою і суспільством показує, що цей зв'язок зазнавав значних змін і перетворень упродовж століть. Починаючи з середньовічного періоду, релігійні інституції мали глибокий вплив на формування суспільних норм, моральних засад і культурних традицій. Їхній вплив не обмежувався лише духовною сферою, а поширювався і на політичні рішення, визначаючи не лише державну політику, а й суспільні відносини загалом.

Важливість церкви в організації суспільного життя часто призводила до суперечностей і протистояння зі світською владою. Протягом тривалого часу релігійні установи і державні структури змагалися за вплив у суспільстві, що відображалося в боротьбі за політичну владу між королями та духовенством.

У XVI столітті значний вплив на ці відносини справила Реформація, яка спричинила розкол християнської спільноти та створення нових релігійних течій. Результатом цих процесів стали численні релігійні війни та політичні зміни, що торкнулися всього європейського континенту. Саме цей період заклав підґрунтя для секуляризації, яка поступово зменшувала вплив церкви на політичне життя та суспільні процеси [38].

Згодом, у новітній час, глобалізаційні процеси та розширення демократичних принципів ще більше вплинули на роль релігійних установ у державному управлінні. Церква, хоча й зберегла свій авторитет у питаннях моралі та соціальної відповідальності, втратила колишнє домінування в політичному житті. Водночас релігія продовжує виконувати важливу функцію у формуванні суспільної думки, підтримці моральних норм і захисті прав людини.

Незважаючи на процеси секуляризації, релігія залишається значним чинником у політиці. У багатьох країнах релігійні організації впливають на ухвалення законодавчих рішень, беруть участь у громадських дискусіях і мобілізують населення навколо певних соціальних ідеалів. Відповідно, хоча сучасні держави дедалі частіше відсторонюються від релігійного впливу, забезпечуючи рівноправність різних конфесій, взаємодія між релігійними організаціями та політичними структурами не зникає [41].

Політичний вимір цих відносин є важливим аспектом державного управління. У багатьох країнах світу релігія залишається одним із засобів політичної мобілізації, формуючи національну ідентичність і впливаючи на соціальну політику. Водночас у демократичних суспільствах держава

дедалі більше прагне до нейтральності щодо релігійних питань, аби забезпечити рівні права для всіх громадян, незалежно від їхніх переконань.

Взаємозалежність політики та релігії полягає в тому, що політичні сили можуть використовувати релігію для легітимізації своєї влади. В історії неодноразово траплялися випадки, коли церква підтримувала правлячі режими, отримуючи взамін привілеї та підтримку державних структур. У сучасних демократіях такі практики стають дедалі менш поширеними, оскільки зростає суспільний запит на прозорість політики та збереження принципу відокремлення церкви від держави.

Попри це, у багатьох країнах релігійні організації залишаються активними учасниками політичного процесу. Вони впливають на формування законодавства, беруть участь у громадських обговореннях і можуть суттєво змінювати суспільні настрої. Там, де збережено державну релігію, її вплив на політичні рішення може бути відчутнішим, тоді як у країнах зі світською моделлю управління релігія має менший вплив на політику.

Прикладами різних моделей відносин між релігією та державою є Велика Британія та Данія, де існують державні церкви, які відіграють важливу роль у суспільстві, а також Франція та США, де принцип секуляризму забороняє державі надавати перевагу будь-якій релігійній інституції [21].

Поширення релігійного плюралізму сприяє розвитку демократичних інститутів, дозволяючи уникнути конфліктів між різними конфесіями та забезпечуючи свободу віросповідання для всіх громадян. Водночас у країнах із глибокими релігійними традиціями процес відокремлення церкви від держави може бути складнішим.

Україна є прикладом держави, де питання взаємодії між релігією та політикою залишається актуальним. У 2019 році надання автокефалії Православній Церкві України мало значний вплив на політичну ситуацію,

позаяк воно стало не лише релігійним, а й політичним кроком у напрямку зміцнення національної ідентичності та зменшення зовнішнього впливу на релігійні процеси в країні [44].

Взаємовідносини між церквою та державою в Україні значною мірою формувалися під впливом історичних та політичних обставин. Протягом багатьох століть релігійні інституції були потужним чинником у суспільному житті, а після здобуття незалежності питання релігійного суверенітету стало частиною ширшої боротьби за національну ідентичність і державний суверенітет.

Сучасні моделі взаємодії між релігією та політикою демонструють різноманіття підходів до цього питання у світі. У країнах, де іслам є домінуючою релігією, таких як Саудівська Аравія або Іран, державні закони значною мірою базуються на релігійних принципах. Водночас у більшості європейських країн домінує модель світської держави, де релігія має обмежений вплив на ухвалення політичних рішень [42].

Взаємовідносини між державою та релігією постійно змінюються, і кожне суспільство по-різному визначає межі їхнього впливу. Незважаючи на те, що в багатьох країнах релігія поступово втрачає свої політичні функції, вона залишається важливим елементом соціальної структури, впливаючи на моральні норми, суспільні цінності та культурну ідентичність.

Розуміння цього процесу дозволяє краще оцінити сучасні виклики, пов'язані з державно-церковними відносинами, і знайти оптимальний баланс між релігійною свободою, суспільною гармонією та демократичними принципами. Політичні системи мають адаптуватися до нових викликів, враховуючи зростаючий релігійний плюралізм і необхідність збереження прав людини в умовах динамічних суспільних змін.

Зв'язки між державою та церквою є частиною загальних суспільних відносин, що визначають ступінь взаємодії між релігійними організаціями, їх об'єднаннями, рухами та державними структурами. Ці відносини історично привертали значну увагу дослідників і продовжують бути предметом інтенсивних дискусій. У сучасних умовах вони набувають ще більшої складності через зміни в політичному середовищі, розвиток суспільних норм та інтеграційні процеси, що охоплюють глобальну спільноту.

Як зауважує О. Фурса, релігійні організації є складним соціальним феноменом, що включає як потужні ієрархічні структури зі своєю правовою системою, які можуть конкурувати за впливом із державами, так і невеликі громади, які функціонують у межах сім'ї чи вузького кола однодумців. У деяких державах релігія виконує роль правової та владної системи, тоді як в інших її вплив штучно обмежується або навіть забороняється. Водночас існують країни, де церква не лише бере активну участь у суспільному житті, а й фактично підміняє собою державні інституції, використовуючи їх як механізм реалізації релігійно-політичного впливу [30].

Один із найбільших викликів у цій сфері пов'язаний із процесом секуляризації, що супроводжується зниженням значення релігійних інститутів у політичному управлінні, освіті та культурному житті суспільства. Наприклад, у таких країнах, як Франція, державна політика спрямована на повне відокремлення церкви від державних установ, що обмежує релігійні організації у впливі на законодавчі процеси та суспільні норми. Такий підхід змушує релігійні інституції шукати нові форми взаємодії з суспільством, зосереджуючи увагу на благодійній та культурно-просвітницькій діяльності.

Іншим важливим аспектом є політизація релігії, коли релігійні громади або їхні лідери відіграють активну роль у політичних процесах. У державах із високим рівнем релігійності суспільства, таких як США або

Польща, релігійні структури не лише підтримують окремих кандидатів або партії, а й суттєво впливають на державну політику. У Сполучених Штатах, зокрема, протестантські лідери часто мобілізують виборців, що може змінювати хід виборів. Так, на президентських виборах 2016 року значна частина євангелістської громади відкрито підтримала Дональда Трампа, що суттєво вплинуло на його перемогу [51].

Активне втручання релігійних організацій у політичну боротьбу призводить до зміни характеру державного управління, порушує принципи релігійної нейтральності та створює суспільні розколи на основі релігійної ідентичності. Це, у свою чергу, ставить перед урядами завдання пошуку балансу між забезпеченням прав релігійних груп і підтриманням принципу рівності перед законом.

Окремою проблемою є конфлікти між різними релігійними спільнотами, які можуть викликати соціальні потрясіння та впливати на стабільність держави. Наприклад, у багатоконфесійних країнах, таких як Індія, протистояння між мусульманською та індуїстською громадами нерідко призводить до насильства та політичної напруженості. Подібні конфлікти потребують від державних структур активного регулювання, зокрема шляхом розробки політики міжрелігійного діалогу та заходів щодо попередження релігійної дискримінації.

Ще одним викликом є правові аспекти релігійної свободи та її межі в демократичному суспільстві. У різних країнах питання про носіння релігійних символів у громадських місцях або участь релігійних організацій у соціальному житті викликає суперечки. Так, у Великій Британії Європейський суд з прав людини ухвалив рішення, що заборона на носіння християнського хреста на робочому місці порушує релігійну свободу громадян. Це рішення стало важливим прецедентом для європейських правових систем, визначивши баланс між секулярними нормами та правами вірян [43].

Глобалізація та культурні зміни спричиняють нові виклики у взаємодії між церквою і державою, особливо у зв'язку з міграційними процесами. У країнах Західної Європи зростання мусульманських громад призвело до суспільних дебатів щодо їх інтеграції та адаптації до місцевих законодавчих норм. Наприклад, у Франції запроваджено обмеження на носіння традиційного мусульманського одягу, що спричинило дискусії щодо прав людини та релігійної свободи [45].

Однак попри всі виклики, держави й релігійні організації знаходять можливості для співпраці. Наприклад, у Німеччині католицькі та протестантські громади беруть активну участь у соціальних ініціативах, таких як допомога безхатченкам, робота з наркозалежними та підтримка незахищених верств населення. Уряд виступає не лише регулятором, а й фінансовим партнером цих програм, що забезпечує високий рівень соціальної допомоги.

Ще одним перспективним напрямом розвитку є міжрелігійний діалог. У Канаді функціонують міжрелігійні форуми, які сприяють гармонізації відносин між різними релігійними спільнотами, а в Швеції освіта включає ознайомлення з різними релігійними традиціями, що допомагає формуванню толерантного суспільства.

Україна, як держава з високим рівнем релігійної ідентифікації населення, також стикається з питанням участі церкви в політичному житті. Після отримання Православною Церквою України автокефалії у 2019 році відбулися зміни у релігійному середовищі, які мали значний політичний вплив. Разом із тим, існування Української православної церкви Московського патріархату створює ризики для національної безпеки, особливо в умовах війни [14].

З огляду на сучасні тенденції, питання релігійної свободи та ролі церкви в суспільстві потребують подальшого правового регулювання. Українська держава прагне до збереження балансу між релігійною

свободою, принципами секуляризму та безпекою, що є важливим елементом у процесі демократичного розвитку.

Таким чином, відносини між церквою та державою залишаються складним і динамічним процесом, що постійно змінюється залежно від соціальних, політичних та економічних чинників. Пошук рівноваги між релігійною автономією та державним регулюванням є одним із ключових завдань сучасних політичних систем, що прагнуть забезпечити справедливість, соціальну стабільність і захист прав усіх громадян.

У сучасних умовах відносини між державою та церквою залишаються складною та актуальною темою, яка охоплює історичний розвиток, політичні чинники та сучасні виклики. Аналіз історичного контексту свідчить про те, що взаємодія між цими інституціями завжди була тісно пов'язана із загальними соціокультурними процесами в суспільстві. У багатьох країнах ця взаємодія значною мірою впливала на формування державного управління, політичної системи та законодавчого регулювання діяльності як релігійних, так і світських установ.

Політичний аспект державно-церковних відносин демонструє, що для політичних лідерів та урядів врахування релігійних переконань та моральних цінностей населення є необхідним елементом у процесі ухвалення стратегічних рішень. З одного боку, це може сприяти посиленню впливу церкви на політичну діяльність та законодавчі ініціативи, а з іншого – сприяти забезпеченню рівних прав усіх громадян, незалежно від їхніх релігійних переконань, та дотриманню принципу розподілу повноважень між релігійною та світською сферами.

Сучасні виклики, що постають перед державно-церковними відносинами, включають такі глобальні процеси, як посилення впливу інформаційних технологій, трансформація суспільних цінностей та соціальних норм, а також зростаюча роль глобалізації. Ці фактори змінюють традиційні механізми взаємодії між державою та релігійними

установами, що вимагає від обох сторін адаптації до нових умов та пошуку компромісних рішень у розв'язанні суперечливих питань.

Перспективи подальшого розвитку взаємодії між церквою та державою полягають у розширенні діалогу та співпраці, що ґрунтується на взаємній повазі та визнанні автономії кожної інституції. Важливо підтримувати баланс між забезпеченням релігійної свободи та дотриманням принципів світськості держави, орієнтуючись на міжнародний досвід та найкращі правові практики.

У сучасному світі державно-церковні відносини є не лише невід'ємною частиною політичного устрою, а й одним із ключових викликів для ефективного управління та розвитку суспільства. Успішність їх подальшого формування залежить від гнучкості у підходах, готовності до діалогу та здатності адаптуватися до змін у соціально-політичному просторі.

2.2 Соціально-політичні аспекти релігійності населення сучасної доби

Залучення церков до політичних процесів є складним і багатовимірним явищем, що привертає увагу науковців у різних дисциплінах, зокрема у політичній науці, соціології, релігієзнавстві та правознавстві. У зарубіжній науковій літературі питання взаємодії релігійних інституцій з державною владою, їхньої ролі у виборчих кампаніях, законодавчих ініціативах та соціальній політиці аналізується крізь призму різних концептуальних підходів, що дають змогу розглянути як історичний, так і сучасний вимір цього явища.

Актуальність дослідження взаємодії церкви та політики зумовлена тим, що, попри процеси секуляризації, які спостерігалися впродовж XX століття, у багатьох країнах релігійні організації продовжують відігравати значну роль у формуванні політичного порядку денного. У низці держав, зокрема тих, що мають усталені традиції державно-церковних відносин (наприклад, у Сполучених Штатах Америки, Великій Британії, Німеччині та Франції), релігійні організації безпосередньо або опосередковано впливають на політичні процеси, здійснюючи як прямий, так і непрямий вплив на державну політику, суспільну мораль та громадську думку [26, С. 45-58].

Науковий дискурс щодо проблематики політичної участі церков у політичному житті умовно можна поділити на кілька ключових напрямів. Перший напрям зосереджується на аналізі ролі релігійних організацій у політичній мобілізації громадян. Зокрема, дослідники звертають увагу на те, що церкви нерідко виступають не лише як моральні авторитети, а й як активні учасники політичних кампаній, підтримуючи певні партії чи кандидатів, формуючи суспільні коаліції навколо питань моралі, соціальної справедливості або національної ідентичності. Наприклад, у США роль євангельських християн у політичних процесах значно посилилася наприкінці XX – на початку XXI століття, що знайшло відображення у

численних дослідженнях про взаємозв'язок між релігією та консервативними політичними рухами [46].

Другий напрям у зарубіжних наукових дослідженнях стосується питання державної політики щодо релігійних організацій, а саме – законодавчих механізмів регулювання державно-церковних відносин, рівня автономії церков та їхньої здатності впливати на політичні процеси. Дослідники аналізують, у яких умовах держава прагне використати церкву як інструмент легітимації влади або соціального контролю, а також як у демократичних, так і в авторитарних режимах релігійні організації можуть ставати агентами політичних змін або інструментом підтримки чинної влади.

Третій напрям пов'язаний із порівняльними дослідженнями ролі церков у політичному житті різних країн. Дослідники виявляють специфіку взаємодії релігійних і політичних інституцій у країнах із різними рівнями секуляризації, історичними традиціями релігійного впливу та формами державного управління. Наприклад, у Латинській Америці католицька церква традиційно відіграє важливу роль у політичних процесах, часто стаючи рушієм демократичних змін, тоді як у пострадянських країнах релігійні організації нерідко підтримують політичний статус-кво, співпрацюючи з владою.

Тож, для того аби максимально глибоко дослідити питання маніпуляції громадянами на релігійному фоні, потрібно досконально проаналізувати наукові дослідження не лише вітчизняних, а й зарубіжних дослідників.

2.2.1 Політична участь церков: приклад США

Наукові дослідження, присвячені політичній активності релігійних організацій, почали активно розвиватися у США ще у 1960-х роках. Важливим етапом у цьому напрямку стала "Конференція з науки, філософії та релігії у їхньому взаємозв'язку з демократичним способом життя", що проходила з 29 серпня по 1 вересня 1960 року під редакцією Г. Лассвела. Автори цього наукового збірника розглядали релігійні традиції як джерело гуманістичних ідей, необхідних у період глобальної політичної нестабільності, що, за словами Р. Арона, розгорталася "в тіні атомного апокаліпсису" [102].

Посилення уваги до проблеми політизації релігійного простору збіглося з утвердженням неовеберіанського підходу в американській політичній науці. Згідно з цим підходом, релігійні вірування є фундаментальною складовою культури суспільства, що, попри свої відмінності в різних країнах, можуть бути об'єктом узагальненого аналізу на зразок концепції "протестантської етики" Макса Вебера.

Одним із перших дослідників, який ґрунтувався на цьому підході, був Д. Сміт, який у своїй книзі "Релігія і політичний розвиток" розглядав потенціал католицизму, ісламу, індуїзму та буддизму як джерел релігійних ідеологій соціальних змін [134].

З середини 1970-х років у США з'являється низка історико-філософських та порівняльно-історичних досліджень, що аналізують вплив релігійних інституцій на політичні процеси. Основна увага в цих роботах приділяється суспільним цінностям, які поширюють християнські церкви.

Так, Дж. Річлі [122] та Р. Ньюгауз [111] дійшли висновку, що релігійні переконання становлять фундаментальний елемент американської політичної культури, формуючи основи демократії у США.

Інші дослідники, зокрема Р. Фоулер [79], наголошували, що політична активність представників релігійних організацій є фактором,

який забезпечує баланс у ліберально-демократичній суспільно-політичній системі США, що побудована на принципах індивідуалізму.

Важливий внесок у дослідження впливу релігії на виборчі процеси зробив П. Лопатто, який виявив кореляцію між використанням релігійної риторики під час американських президентських кампаній та результатами виборів. Він розвинув теоретичне положення про те, що релігійні цінності є базовими у процесі електорального вибору, оскільки релігійна соціалізація відбувається раніше за політичну і є глибшою [106].

Дослідження політичних зв'язків між релігійними доктринами та політичними позиціями церков продовжилося у ХХІ столітті.

Так, Б. Старкс та Р. Робінсон запропонували два підходи до аналізу політичних орієнтацій релігійних організацій:

1. Доктринальний підхід, що передбачає оцінку церковних вчень та публічної риторики релігійних лідерів за шкалою від ортодоксальних до модерністських позицій.
2. Політичний підхід, який фокусується на лобіюванні консервативної або ліберальної політики релігійними організаціями, незалежно від особливостей їхньої доктрини [136].

Таким чином, у західній політичній науці сформувалося кілька основних підходів до аналізу участі релігійних організацій у політичному процесі, що базуються як на оцінці їхнього впливу на політичну культуру, так і на взаємозв'язках між релігійною соціалізацією та електоральними процесами.

Американські дослідники ретельно аналізують політичну ідентичність як окремих конфесій, так і їхніх лідерів. Прикладом такого підходу є праця Е. Робінсона, виконана в Університеті штату Алабама, в якій розглядається постать протестантського пастора М. Кібла [127].

У межах американської політичної науки питання політизації релігії традиційно розглядається через аналіз формальних інститутів, які були

сформовані для чіткого розмежування церкви і держави. Поняття "wall of separation" (дослівно – "стіна розмежування"), яке було вжите президентом Томасом Джефферсоном у його відомому листі 1802 року до Асоціації баптистів міста Денбері, є концентрованим виразом американського підходу до взаємодії державної та релігійної сфер.

В американській політичній науці зберігається давня традиція дослідження механізмів реалізації цієї політики. Так, В. Петерсон вивчав роль федерального уряду США у сфері регулювання державно-церковних відносин, а Д. Феар аналізував функцію Верховного Суду США в забезпеченні дотримання принципу "стіни розмежування". Комплексне дослідження цієї тематики здійснив Д. Воулф.

У ХХІ столітті дослідження американської моделі взаємодії церкви і держави продовжилося. П. Гембургер [88] та Дж. Райт [147] провели детальний історичний аналіз боротьби за впровадження Першої поправки до Конституції США, яка набула чинності 15 грудня 1791 року як частина Білля про права, закріплюючи гарантії свободи віросповідання, слова, преси, зборів і звернень. У своїх працях вони зосередили увагу на конфліктах, що виникали між американською державою та релігійними спільнотами, зокрема баптистами та католиками.

Правові аспекти реалізації цього принципу досліджували Д. Дрейкман [74], які ґрунтували свої висновки на рішеннях Верховного Суду США, що стали основою для регулювання релігійної сфери в політичному контексті.

Водночас ряд дослідників звертає увагу на те, що принцип "стіни розмежування" не завжди виконується в американському суспільстві. Так, М. Оуенс, вивчаючи специфіку взаємодії релігійних і політичних інституцій у Нью-Йорку, зафіксував випадки тісної співпраці негритянських церковних громад з урядовими структурами, включаючи отримання фінансової допомоги від держави [Owens M. God and

government in the ghetto : the politics of church-state collaboration in Black America / Michael Leo Owens. – Chicago ; London : University of Chicago Press, 2007. – 310 p.]. Дж. Мак Хаґ дійшов висновку, що в окремих американських штатах принцип розмежування церкви і держави не дотримується в повному обсязі. Зокрема, в Конституції штату Юта офіційно закріплено особливий статус мормонської громади.

Одним із центральних напрямків американських досліджень залишається аналіз участі духовенства та віруючих у виборчому процесі. Одним із перших досліджень у цій сфері була праця Б. Донех'ю, в якій аналізується президентська кампанія 1972 року [73]. Він зазначає, що Річард Ніксон та його опонент Джордж Мак Ґуверн у своїх передвиборчих промовах активно використовували релігійну символіку, що, на його думку, безпосередньо вплинуло на результати голосування. Політичну активність релігійних організацій у період президентства Рональда Рейгана досліджував К. Томпсон, а М. Сандовал вивчав процеси політичної мобілізації серед іспаномовних католиків, здебільшого мексиканського походження.

Ключове значення релігійних переконань у процесі політичного вибору було підтверджено результатами національного опитування «Нове християнське право» (1983), а також інтерв'юванням на цю тему 80 конгресменів, яке провели П. Бенсон і Д. Вільямс у 1986 році [132].

К. Бетті та О. Вальтер розробили науковий проєкт, у межах якого влітку 1983 року в Нью-Йорку було проведено інтерв'ювання двохсот священнослужителів, що представляли десять найбільших американських деномінацій. Автори детально дослідили рівень залученості церковних представників у виборчі кампанії, розподіливши його на шість рівнів: а) повна неучасть; б) участь у голосуванні; в) агітація; г) фінансова підтримка; д) участь у з'їздах, зборах, мітингах; е) безпосередня робота у виборчих

штабах. Було встановлено, що священнослужителі виявляли значно вищу активність порівняно із середнім рівнем громадянської участі в США [59].

Зокрема, у той час як загальний рівень явки виборців по країні становив 71,3%, серед представників духовенства цей показник сягав 92%. Агітацією та переконанням інших виборців займалися понад половина опитаних представників релігійних організацій, тоді як серед звичайних громадян аналогічні дії виконували лише 36,1%. Участь у публічних заходах і роботі виборчих штабів серед духовенства була втричі вищою, ніж серед населення загалом (відповідно 20,2% проти 7,5% і 10,1% проти 3,6%). Рівень фінансової підтримки виборчих кампаній серед священнослужителів був у чотири рази вищим порівняно із загальнонаціональними показниками (27,1% проти 5,9%). У підсумку, К. Бетті та О. Вальтер отримали конкретні емпіричні дані, які засвідчили рівень і форми політичної участі духовенства США.

Дж. Геммонд у своєму монографічному дослідженні детально простежив електоральну реакцію консервативного крила американського протестантизму на державну політику легалізації абортів і гомосексуальних шлюбів. Політичну активність протестантських конгрегацій США вивчав і П. Джуп. Хоча автор навів значну кількість кількісних даних щодо тематики, форм, частоти та місця проведення публічних виступів духовенства, він утримався від чітких концептуальних висновків, завершуючи своє дослідження риторичним питанням про те, чиї інтереси насправді представляє така діяльність [89].

У роботі Дж. Кейна, С. Крейга та К. Вальда, яка базується на двох телефонних опитуваннях, проведених до і після президентської кампанії 2000 року, аналізувалася реакція громадськості штату Флорида на висунення представника єврейської громади Дж. Лібермана на посаду віце-президента в команді кандидата А. Гора. Автори встановили, що після оголошення цього рішення рівень виборців із антисемітськими поглядами

зріс із 3% до 11%, що, на їхню думку, свідчило про динаміку прихованих расистських настроїв у суспільстві [97].

Аналізуючи результати президентських виборів 2000, 2004 та 2008 років, Дж. Джіла та Дж. де Фронцо дійшли висновку, що перемога Б. Обама у 2008 році, як кандидата від Демократичної партії, була вирішальною мірою зумовлена його антивоєнною риторикою, яка забезпечила йому підтримку семи штатів, де майже половина населення традиційно голосувала за Республіканську партію, орієнтуючись на протестантську деномінацію євангелістів. У ситуаціях, коли питання війни та миру не відігравали значної ролі, демократичним кандидатам А. Гору в 2000 році та Дж. Керрі в 2004 році не вдалося схилити на свій бік ці штати, що стало однією з причин їхньої поразки у президентських виборах [84].

Дж. Беннет проаналізував електоральні уподобання церков США під час президентських виборів 2012 року, зіставивши їх із результатами попередньої виборчої кампанії [60].

Питання застосування американського досвіду державно-церковних відносин у інших країнах було предметом дослідження колективу авторів під керівництвом Р. Феттона та Р. Рамазані. Вони продемонстрували, як принцип розмежування церкви та держави був реалізований у ряді країн Європи, Північної Африки, Близького та Середнього Сходу. Додаткові аспекти у поясненні складних процесів у сфері державно-церковних взаємин було розкрито через аналіз міжнародних порівняльних досліджень [126].

М. Драессен, спираючись на Міжнародний звіт уряду США про релігійну свободу у світі за 2003 рік та бази даних Freedom House, довів, що розвиток демократичних свобод не має прямої залежності від обраної моделі державно-церковних відносин [75].

У цьому ж контексті питання впливу релігії на політичну поведінку розглядали й інші дослідники. К. Гіртс у своєму порівняльному дослідженні

ісламу в Марокко та Індонезії аналізував релігійні чинники, що формують соціальні та політичні процеси [81]. Р. Бланкарт висвітлював специфіку соціальних комунікацій у мексиканському суспільстві. Л. Ньюленд досліджував використання релігії як засобу маніпуляції в руках військової хунти на прикладі Фіджі. Дж. Пейден розглядав релігійний вплив на політичне життя нігерійського міста Кано [61].

В одному з найновіших досліджень Е. Каракос і Б. Баскан встановили, що рівень підтримки населенням процесів секуляризації та зниження впливу релігійних лідерів на політику є обернено пропорційним до рівня соціальної нерівності, причому цей ефект посилюється серед менш забезпечених верств населення [98].

2.2.2 Політична участь церков: приклад Східної Європи

Після активного вивчення проблеми політичної участі церков у США подібні дослідження почали з'являтися і в Західній Європі. Однією з перших таких робіт стало дослідження В. Мак Хейла «Релігія і електоральна політика у Франції». Спираючись на результати соціологічного опитування, проведеного у Франції у 1967 році, автор аналізує ставлення різних конфесійних груп французького суспільства до питання участі церкви в політиці. Він встановив, що серед регулярно практикуючих католиків 81% підтримували залученість церкви до політичного життя, тоді як лише 5% висловилися проти. Серед атеїстів ці показники, відповідно, становили 18% і 63% [108].

Окрім щотижневих прихильників відвідування церкви, дослідник виокремив ще дві групи: «сезонних» католиків, які відвідують храм кілька разів на рік, та непрактикуючих католиків, які не беруть участі в релігійному житті. У першій групі 56% опитаних підтримували участь церкви в політиці, тоді як 20% були проти, а в другій групі 40% висловилися за політичну роль церкви, водночас 43% її не підтримали. Таким чином, В. Мак Хейл одним із перших довів, що рівень релігійності безпосередньо впливає на сприйняття політичної активності церкви: чим вищий рівень релігійної практики, тим більше підтримки отримує ідея політичного залучення церкви. У той же час громадяни з нижчим рівнем релігійності надавали перевагу іншим політичним питанням, таким як, наприклад, підтримка чи опозиція голлізму, що було актуальною темою у Франції того періоду.

Еволюцію політичних поглядів іспанських католиків досліджував Х. Лінц, а релігійно-секулярний вимір політики Ізраїлю аналізував колектив науковців на чолі з С. Сандлером [104].

Однією з ключових проблем європейської політики другої половини XX століття, що стала предметом дослідження політичної науки, був

етнорелігійний конфлікт у Північній Ірландії, який підняв питання участі церков у політичному житті Європи. Одним із перших наукових досліджень, що розглядає вплив релігії на цей конфлікт, стала робота Б. Гірвіна, присвячена модернізації Ірландії у XX столітті. Автор встановив, що попри впровадження секуляризаційних законодавчих змін, починаючи з ухвалення Конституції 1937 року, роль релігії у політичному житті країни лише зростала. Згодом це призвело до того, що конфлікт вийшов за межі політичної боротьби й набув етноконфесійного характеру [85].

Д. Гемптон досліджував британсько-ірландські взаємини крізь призму релігійної ідентичності учасників політичного конфлікту, здійснивши ретроспективний аналіз етнічних, економічних, конфесійних та культурних факторів, що лежать в основі ольстерської проблеми [91].

Л. Фуллер у своєму дослідженні аналізує роль Католицької церкви в політичному житті Ірландії XX століття. Попри активну участь церкви у політичних процесах, їй не вдалося стримати вплив секуляризаційної кампанії, яка активно просувалася через мас-медіа, а також запобігти проведенню референдуму 1972 року, що призвів до вилучення з Конституції 1937 року положення про особливий статус Католицької церкви [80].

Феномен християнсько-демократичного руху, який після Другої світової війни швидко набув поширення в Європі, викликав значний інтерес у наукових дослідженнях. Одним із перших ґрунтовних політологічних досліджень цієї тематики стала монографія К. Уорнер, у якій, спираючись на теорію раціонального вибору, авторка детально проаналізувала роль Католицької церкви у повоєнній Італії, Франції та Німеччині та її взаємодію з християнсько-демократичними партіями. Уорнер дійшла висновку, що Римо-католицька церква мала значно вищий рівень впливу та мобілізаційних можливостей в Італії, ніж у Франції, а також підтримувала

Християнсько-демократичний союз Німеччини, попри помітний вплив лютеранських спільнот у його структурі [143].

На думку К. Кроуч, підтримка Католицькою церквою консервативного політичного табору у повоєнній Європі пояснюється передусім її опозицією до атеїстичних ідей марксистського соціалізму. Дослідниця вказує на те, що домінування християнсько-демократичних партій у Західній Європі було малоймовірним, оскільки до Другої світової війни вони становили лише незначну меншість. Проте подальший розвиток подій продемонстрував їхню здатність до співпраці із соціал-демократами у боротьбі з радикальним секуляризмом [67].

Більш комплексний аналіз феномену християнської демократії здійснили С. Каливас і К. ван Керсберген, які встановили, що у Західній Європі цей рух представлений півтора десятками політичних партій із 13 країн. Вони підкреслюють визначальну роль церков, зокрема Католицької, у формуванні та розвитку християнсько-демократичного сегмента європейської політики [96].

Окрім емпіричних досліджень, європейська політична наука продовжила традицію нормативістських підходів, аналізуючи церковні доктрини на предмет їхньої соціально-політичної орієнтації. Л. Гріффін, досліджуючи папські енцикліки, послання та богословські настанови, простежив формування офіційної соціальної доктрини Католицької церкви, відомої як «*societas perfecta*» («ідеальне суспільство») [86].

Аналогічно, А. Мейджерс провів детальний формально-правовий аналіз цієї концепції, доводячи, що Католицька церква не лише декларувала свої погляди на державно-церковні відносини, але й закріплювала їх у Кодексі канонічного права. Відштовхуючись від аналізу конкретних канонів і параграфів, дослідник продемонстрував, як у католицьку доктрину були інтегровані положення про свободу церкви, не порушуючи при цьому основної концепції досконалого суспільства. Він також звернув

увагу на те, що II Ватиканський Собор, ухвалюючи ці зміни, уникав поняття «національна держава», натомість застосовуючи терміни «політична влада», «політична спільнота» та «громадянське суспільство», що, за його оцінкою, дозволило Католицькій церкві інституційно закріпити свою незалежність від держави [109].

Державно-церковні відносини у різних країнах відзначаються історично сформованою специфікою, що виникла внаслідок складного переплетення культурних, економічних і національних факторів. У більшості північноєвропейських країн визначальну роль у цих процесах відіграли протестантські церкви.

Зокрема, британський дослідник Д. Фергюсон, аналізуючи взаємодію протестантських деномінацій із державними структурами, дійшов висновку, що окрім богослужбової функції, протестантські церкви виконують роль моральних орієнтирів для суспільства. На його думку, вони фактично відіграють роль «шкіл громадянських чеснот», що є основою демократичних суспільств [78].

Однією з особливостей п'яти скандинавських країн (Норвегії, Фінляндії, Ісландії, Швеції та Данії) є існування домінуючої Лютеранської церкви, яка сприймається як невід'ємний елемент нордичної моделі держави загального добробуту.

Шведський дослідник Г. Гюставссон, систематизувавши позиції політичних партій цих країн щодо питання особливого статусу Лютеранської церкви, дійшов висновку, що серед політичних сил існує загальний консенсус щодо його збереження. Ба більше, навіть такі потенційні противники цієї концепції, як соціал-демократи, припинили протистояння церкві ще до Другої світової війни у Данії, Ісландії та Норвегії, а у Фінляндії – після її завершення [87].

Спроба шведських соціал-демократів поставити під сумнів відповідність особливого статусу Лютеранської церкви принципу свободи

віросповідання призвела до політичної активізації лютеранських громад, яка, за підрахунками Гюставссона, у 1960–1980-х роках досягла свого історичного максимуму. Як наслідок, Соціал-демократична партія Швеції змушена була пом'якшити свою позицію у цьому питанні.

Державно-церковні відносини у Великій Британії досліджував М. Хілл, який встановив, що Англіканська церква не лише має символічний вплив, а й фактично представлена у місцевих органах влади [92].

У 2009 році К. ван Керсберген та Ф. Манов разом із групою дослідників здійснили порівняльний аналіз ролі релігійного чинника у становленні держав загального добробуту в Італії, Франції, Швейцарії та Швеції. Вони дійшли висновку, що характер державно-церковних відносин визначається основними принципами відповідних релігійних доктрин – католицької, лютеранської та кальвіністської [125].

Однак, як зазначають дослідники, у більшості європейських країн існує розрив між офіційними законодавчими нормами та фактичними державно-церковними відносинами. Так, Р. Сендберг і Н. Ду у своєму порівняльному дослідженні виявили, що у більшості країн Європи законодавчо закріплені три основні моделі державно-церковних відносин:

- а) розмежування держави і церкви;
- б) визнання панівного статусу однієї конфесії;
- в) поєднання елементів обох моделей.

Проте в реальності формально закріплені моделі не завжди збігаються із практикою. Наприклад, у Бельгії, де державно-церковні відносини законодавчо мають змішану модель, Католицька церква фактично має сильніші позиції, ніж у деяких країнах із офіційно визнаною державною церквою [131].

К. Баркер досліджувала державно-церковні відносини у сучасній Німеччині, зокрема економічні та освітні аспекти. Вона особливо зосередилася на питанні впровадження релігійної освіти у федеральній

землі Бранденбург, показавши складність відновлення релігійних традицій у східній Німеччині після комуністичного режиму, що знищив їх упродовж десятиліть [55, С. 140-142].

На початку ХХІ століття, після тривалого періоду зниження інтересу до теми, знову активізувалися дослідження, присвячені політизації церков у контексті електоральних процесів сучасних демократій. Однією з перших значних робіт у цьому напрямі стала монографія під редакцією Д. Броттона та Х.-М. Нейпела, яка аналізує участь церков у виборчих кампаніях у низці європейських країн [124].

За підсумками дослідження було встановлено, що вплив церков на виборчі процеси значно зменшився через зростаючу секуляризацію у Великій Британії та Нідерландах, а також, хоча й меншою мірою, в Німеччині та Італії. Однак автори звертають увагу на збільшення значущості релігійного чинника у політичному житті Польщі, Угорщини, скандинавських країн, а також навіть Франції. Водночас ситуація в Іспанії має особливий характер, оскільки там, унаслідок досягнення політичного консенсусу між державними та церковними елітами, релігійні та секулярні групи були усунені з політичної боротьби.

Однією з центральних тем сучасної соціогуманітаристики стало питання політизації ісламу, що зумовлено ускладненням інтеграції мусульманського населення в Європі та США, а також зростанням загрози ісламістського тероризму. Дослідження цієї проблеми умовно поділяють на дві групи. Перша охоплює праці, що розглядають історію, догматику ісламу, його роль у розвитку суспільств, де він був домінуючою релігією, а також у зовнішніх комунікаціях цих суспільств. Друга група присвячена дослідженню політичної та соціальної ролі ісламу в нових регіонах поширення, зокрема в європейських країнах.

До першої групи належить видане ще у 1973 році фундаментальне дослідження М. Робінсона «Іслам і капіталізм», де автор, використовуючи

неомарксистську методологію, аналізує генезис капіталізму в арабському світі. Робінсон доводить, що мусульманські країни, навіть досягнувши певного рівня капіталістичного розвитку, не пішли європейським шляхом через особливості доктринальної основи ісламу [128].

До цієї ж групи належить монографія почесного професора Принстона Л. Брауна, яка присвячена аналізу походження сучасних радикальних ісламістських рухів. Автор починає дослідження з детального розгляду політичної історії та філософії ісламу, після чого аналізує еволюцію радикальних ісламістських ідей та приходить до висновку, що на межі століть саме вони домінують у політичному дискурсі мусульманського світу, попри його внутрішню ідеологічну та соціальну різноманітність [62].

Американський дослідник М. Аюб доводить, що політизація та радикалізація ісламу відбувається переважно під впливом зовнішніх факторів, а не внутрішніх процесів [53, с. 172–174].

Проблеми та можливості демократичної модернізації мусульманських країн досліджували Ж.-Е. Лейн та Х. Редіссі, які виявили суттєві розбіжності між представниками «високого ісламу» та «низького ісламу». Відмінності полягають у трактуванні релігійних положень (наголос на духовній або політичній боротьбі) та у політичних уподобаннях (підтримка поміркованих або радикальних лідерів) [101].

Ідею сумісності ісламу та демократії розвиває Л. Оззано, аналізуючи турецький досвід. Він доводить, що іслам не лише може співіснувати з демократичними цінностями, а й сприяє їхньому утвердженню [112].

Своєю чергою, Е. Хурд, досліджуючи еволюцію турецької ідентичності та відносини Туреччини з Європейським Союзом, доходить висновку, що вступ цієї країни до ЄС може стати стимулом для модернізаційних процесів у всьому мусульманському світі [93].

Останнім часом західні дослідники, зокрема М. Сіддікві [133], Е. Хансон [90] та Е. Вільсон [145], подібно до Г. Лассвела та Р. Арона, знову акцентують увагу на релігійних факторах у міжнародних відносинах. Так, Е. Вільсон зазначає, що надмірна секуляризація заважає західному світу адекватно розуміти динаміку міжнародних конфліктів за участю незахідних країн. У зв'язку з цим він пропонує позбутися «секуляристського упередження» в міжнародних відносинах, визнавши ключову роль релігії у формуванні світової політики.

Заклик залучити миротворчий потенціал світових релігій для врегулювання існуючих міжнародних конфліктів, зокрема між Заходом і мусульманським світом, знову пролунав у есеї М. Сіддікві.

Другу групу досліджень, як уже зазначалося, становлять праці, присвячені політичній участі мусульман у Європі. З початку ХХІ століття, внаслідок активних імміграційних процесів, іслам стає дедалі впливовішою релігією на континенті, хоча при цьому не має єдиного організаційного центру.

У праці К. Уорнера та М. Веннера *«Релігійні і політичні організації мусульман у Європі»*, автори дослідили форми політичного самовираження мусульманських громад і дійшли висновку, що вони є слабо структурованими соціальними групами, а їхнє об'єднання здійснюється не за релігійним принципом, а здебільшого за класовими, національними або етнічними ознаками [144].

Попри це, мусульманські громадські організації в Європі активно функціонують. В одній із найновіших праць, опублікованій у 2013 році, П. Лубуйк, Дж. Дебір та П. Мейєр виявили, що ініціаторами створення офіційних ісламських центрів у Бельгії, Франції, Німеччині та Великій Британії виступають державні органи. Метою цього є легалізація соціальної та політичної активності мусульманських громад і сприяння їхній конвенційній політичній інтеграції [105].

Реакцію правих політичних сил Європи та їхнього електорату на посилення присутності мусульманських організацій у публічній сфері проаналізували М. Дозел, М. Хелблінг і С. Хаттер, застосовуючи контент-аналіз австрійської, німецької та швейцарської преси [72]. За їхніми висновками, навіть коли ісламські організації функціонують як конвенційні агенти громадянського суспільства, їхня активізація стала тригером для стрімкого зростання праворадикальних настроїв у багатьох європейських країнах.

Нові виклики, з якими зіткнулася Європа через посилення міграційної кризи, основним «донором» якої є мусульманські країни, а також криза мультикультурного проєкту ЄС та загострення загрози ісламістського тероризму, актуалізують подальші наукові дослідження як феномену ісламу в цілому, так і проблем інтеграції мусульманських громад у європейське суспільство.

2.2.3 Політична участь церков: приклад Західної Європи

Специфічною рисою східноєвропейських країн соціалістичного блоку було те, що єдиним дієвим політичним інститутом у цьому просторі залишалася держава, яка монополізувала як економічну, так і ідеологічну сфери. У зв'язку з цим політична активність церков зводилася виключно до взаємодії з державними структурами. Дослідження проблематики політичної участі церкви в регіоні розпочалося ще на початку 1970-х років, продовжуючи дослідницьку традицію, започатковану американською політичною наукою за десятиліття до того.

Зокрема, у 1974 році в Бостоні (США) відбулася Перша міжнародна слов'янська конференція під назвою «Марксизм та релігія у Східній Європі», за підсумками якої було видано однойменний збірник доповідей. Окрім аналізу трансформацій марксистської філософії, у ньому містилися дослідження щодо становища мусульман, римо-католиків та українських греко-католиків у СРСР, а також матеріали, присвячені конфлікту Католицької церкви з авторитарним режимом міжвоєнної Польщі [82].

Детальний розгляд стану церков у більшості східноєвропейських країн наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років здійснила С. Рамет, яка дійшла висновку, що в низці країн у період останніх років існування соціалістичного табору почав формуватися інститут державної церкви [121]. Продовжуючи цей аналіз, П. Рамет наголосив на високому рівні неформальної інтеграції православної церкви у структури тоталітарних режимів у Східній Європі, тоді як юдейські громади, а також, хоча й меншою мірою, католики та мусульмани, опинилися у конфронтаційних відносинах із владою, зазнаючи системних переслідувань [120].

Аспекти участі церков і релігійних організацій у процесах повалення комуністичних режимів у більшості постсоціалістичних країн були ґрунтовно розглянуті в колективній монографії «Політика і релігія в Центральній і Східній Європі: традиції і зміни», під редакцією В. Светоса

[119]. Значний внесок у політичну науку зробили також дослідження політичної ролі церков у конкретних країнах Центральної та Східної Європи.

Зокрема, питання лібералізації відносин між керівництвом комуністичної Югославії та релігійними громадами у 1970–1980-х роках, а також можливі моделі мирної взаємодії між церквою і режимом, були розглянуті в роботах М. Вольфа [141].

Окреме значення має монографія Дж. Віттенберга, в якій, спираючись на архівні матеріали та авторський аналіз електоральної статистики, досліджено механізми, завдяки яким консервативний сегмент угорського суспільства зумів зберегти свою впливовість після падіння комуністичного режиму, демонструючи формальну лояльність до нього. Важливу роль у цьому процесі відігравала Католицька церква [146].

Л. Леустін здійснив дослідження специфіки залучення Румунської православної церкви до політичних процесів упродовж перших двох десятиліть Холодної війни [103]. На думку вченого, усталена впродовж попереднього століття традиція надмірної політизації православної церкви в Румунії не дозволила її ієрархам виступити в опозиції до влади Румунської Народної Республіки. Унаслідок цього «церковні лідери співпрацювали з режимом як задля збереження православної віри, так і задля утримання особистих позицій у церковній ієрархії» [75, с. 195].

Взаємозв'язки релігії та політики в посткомуністичній Румунії досліджували Л. Стан і Л. Турческу, які проаналізували структуру суб'єктів цієї взаємодії як із політичного боку (комуністичний режим, сучасні партії, окремі політичні лідери), так і з релігійного (Румунська православна церква, інші православні деномінації, католицькі церкви східного та західного обрядів, протестантські конфесії тощо). У центрі наукових інтересів румунських дослідників опинилося широке коло проблем, пов'язаних із політизацією релігії. Вони, зокрема, вивчали ступінь інтеграції

православної церкви в ідеологію націоналізму, політичну активність релігійних організацій у питаннях реституції церковного майна, залучення духовенства та віруючих до виборчих процесів, а також механізми проникнення релігійних структур у систему освіти [135].

Окремо Л. Стан і Л. Турческу розглянули питання храмів у Трансильванії, які до Другої світової війни належали румунським греко-католикам, але після її завершення, за сприяння комуністичного режиму, були передані у власність Румунської православної церкви. Також автори здійснили аналіз п'яти виборчих кампаній у період з 1990 по 2004 рік, досліджуючи участь у них представників духовенства та використання політиками релігійних символів. Ця праця, на наш погляд, є одним із найбільш комплексних і багатогранних досліджень сучасної політизації церкви, хоча вона й охоплює лише один національний контекст.

Особливості державно-церковних відносин у сучасній Сербії досліджує А. Іліч. Він, зокрема, аналізує вплив специфічної конституційної норми щодо державного фінансування церков, запровадженої ще в 1946 році. Ця норма передбачала підтримку домінуючої релігійної конфесії в кожній із колишніх югославських союзних республік і досі дає змогу державі надавати фінансові субвенції окремим релігійним організаціям. Наприклад, у 2004 році за цією статтею державного бюджету було передбачено 2,1 млн євро. А. Іліч наголошує, що основним отримувачем цього фінансування традиційно залишалася православна церква, хоча останніми роками спостерігається тенденція до поступової лібералізації державно-церковних відносин, зокрема розширення кола привілейованих конфесій [94].

Д. Калькандьїєва досліджувала історичну еволюцію православних концепцій взаємовідносин із державою, а також їхній вплив на економічний розвиток Болгарії [95]. Сучасний стан державно-церковних відносин у Болгарії став предметом дослідження П. Петкоффа [60]. Він констатував,

що, враховуючи наявність у країні значної ісламської меншини, зокрема етнічних турків, болгарська політична еліта в Конституції 1991 року закріпила модель розмежування церкви і держави, що відповідала ліберальному принципу свободи віросповідання.

Однак уже в 2002 році у преамбулі Закону про свободу віросповідань було закріплено норму про особливу роль Болгарської православної церкви у формуванні та розвитку духовної та інтелектуальної історії країни, а Стаття 10 цього ж Закону уточнювала, що ця роль поширюється також на сферу державного управління та політичного життя. У своїх працях П. Петкофф здійснив детальний аналіз процесу поступового зсуву від ліберальної моделі державно-церковних відносин до так званої «конкордатної» системи, оцінюючи його з точки зору юридичної термінології та техніки, а також відображаючи суспільну дискусію, яка супроводжувала цей процес.

Спроби болгарської політичної еліти використовувати релігійний чинник для формування національної ідеології та консолідації суспільства досліджував В. Костов [100]. На його думку, подібне нормативне регулювання може призвести до нівелювання позитивного впливу конфесій на розвиток демократичного суспільства та перетворити привілейовану релігійну організацію, незалежно від її конфесійної належності, на інструмент контролю над канонічною територією.

Підсумовуючи аналіз впливу релігійного фактора на політичне життя країн Східної Європи, професор М. Томка, який присвятив дослідженню цієї тематики більшу частину своєї наукової діяльності впродовж останніх десятиліть XX століття, зазначає, що місцеві релігійні організації продовжують усвідомлювати себе важливими учасниками суспільного та політичного процесу, що зумовлено як історичною традицією, так і їхнім сучасним впливом на політичні події [139].

2.2.4 Політична участь церков: приклад Пострадянського простору

Західні наукові центри проявили значний дослідницький інтерес до проблеми політизації релігії на пострадянському просторі. У зв'язку з домінуючою роллю православної церкви в цьому регіоні було створено низку концептуальних праць, присвячених аналізу православної традиції взаємодії церкви з державою [63].

Перші дослідження в цьому напрямі з'явилися майже одночасно з початком вивчення релігійних чинників політичного життя загалом, тобто наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років. Вони здебільшого мали історичний характер і були спрямовані на аналіз еволюції церковно-державних відносин у православному світі. Прикладами таких праць є «Коротка історія православ'я» С. Рансаймена [130] та історичний огляд взаємин православної церкви зі світською владою, здійснений Т. Пападопулосом [113]. У подібному ключі виконана й праця Дж. Мейєндорфа «Православна церква: минуле і роль у сучасному світі», яка вперше була опублікована у 1981 році у видавництві семінарії РПЦ у Нью-Йорку і відтоді неодноразово перевидавалася [110, С. 231-233]. У ній автор не лише виклав історію православної церкви від апостольських часів до сучасності, а й розглянув окремі аспекти її соціальної доктрини.

Доктринальні питання взаємодії церкви та влади також висвітлювалися у вступних розділах монографій Л. Леустіна, Л. Стан та Л. Турческу. Однак домінантним у політичних дослідженнях залишається аналіз діяльності політичних інститутів. За умов тоталітарних і авторитарних режимів основним, а часто і єдиним реальним політичним суб'єктом виступала держава. Саме державна політика щодо релігійних конфесій стала центральною темою досліджень, присвячених політичній участі церкви в СРСР.

Західні дослідники зазначають, що формальна інституційна база державно-церковних відносин у СРСР значною мірою не відповідала реальним політичним практикам. Зокрема, це продемонстрував П. Герен,

провівши порівняльне дослідження рівня реалізації свободи віросповідання у двох системах, які формально передбачали розмежування церкви та держави, а саме в США та СРСР [83]. Дослідження реальної політичної діяльності радянської влади виявило, що ставлення держави до різних релігійних конфесій було вибіркоким і диференційованим, хоча жодна з них не мала відкрито союзницьких відносин із владними структурами.

Західні науковці до початку 1990-х років XX століття не мали доступу до автентичних документальних джерел з предмета своїх досліджень, що змушувало їх обмежуватися аналізом офіційних радянських публікацій та матеріалів «самвидаву». Однак це не завадило їм сформулювати обґрунтовані висновки. Зокрема, Г. Саймон зазначав, що після трансформації Російської православної церкви в політичний інструмент радянського режиму за часів Сталіна вона фактично виконувала функцію безоплатного ідеологічного ресурсу, демонструючи уявну гармонійну співпрацю церкви і держави та легітимізуючи режим через аргументи так званої «теології революції» [133].

Лише на початку XXI століття з'явилися дослідження, що ґрунтувалися на значному масиві документальних джерел і були присвячені механізмам підкорення РПЦ радянською владою у перші десятиліття існування СРСР. Так, А. Дікінсон у своїй роботі про більшовицькі репресії проти Російської православної церкви зібрала дані щодо кількості репресованих священнослужителів. За її підрахунками, у період 1917–1940 років щорічно в середньому ув'язнювалося або страчувалося 13 єпископів, а загальна кількість парафій РПЦ за цей час скоротилася у 42 рази [71].

Технології розколу всередині РПЦ, застосовувані радянськими спецслужбами, були предметом дослідження Е. Рослофа. Він виявив, що органи ЧК і НКВС активно впливали на православних ієрархів та духовенство, спонукаючи значну їх частину до співпраці з режимом [129].

Колективна монографія «Державний секуляризм і жива релігія в радянській Росії та Україні» розкриває динаміку репресій проти релігійних організацій, ілюструючи хвилеподібний характер цих процесів. Автори аналізують стратегії адаптації церков до державного тиску, а також поступову зміну методів антирелігійної політики – від безпосереднього насильства до складніших форм маніпуляції суспільною свідомістю через систему освіти та засоби масової інформації [137].

Державну політику СРСР у релігійній сфері за останні три десятиліття його існування та перші кроки її трансформації в пострадянських країнах на основі матеріалів центральних російських архівів вивчав Дж. Андерсон. У своїх дослідженнях він охопив широкий спектр конфесій, що діяли в СРСР, включно зі Свідками Єгови та Товариством свідомості Кришни. Андерсон проаналізував специфіку ставлення радянських органів до різних релігійних груп – від тотального переслідування до вимушеної співпраці [54].

Дж. Корнблатт у своїх роботах досліджувала методи радянських спецслужб, спрямовані на розмежування національної та релігійної ідентичності євреїв у СРСР [99].

Окрему увагу особливостям радянської церковно-релігійної політики через призму діяльності спецслужб приділив Дж. Данлоп. Він проаналізував контроль КДБ над консервативно-націоналістичним сегментом російського «самвидаву» і дійшов висновку, що переслідування його учасників здійснювалося вибірково. Зокрема, тоді як лідер московського релігійно-філософського гуртка А. Огородніков і редактор журналу «Вече» В. Осіпов були ув'язнені, видавці альманаху «Многая лета» Г. Шиманов і Ф. Карелін не лише залишилися на свободі, але й продовжували випускати 20-сторінкове видання [76].

Данлоп припустив, що така вибірковість могла бути зумовлена змістом публікацій: на відміну від інших видань, «Многая лета» унікало

тематики руйнування радянською владою російської етнічної культури і, навпаки, виправдовувало неформальний конкордат між РПЦ та державним апаратом.

Окремий напрям наукових досліджень зосереджений на аналізі політичної ролі релігійних організацій у пострадянських державах.

Уже в 1995 році, за підсумками дослідницького проекту, присвяченого державам-спадкоємцям СРСР, реалізованого науковцями університетів Меріленду та Джона Гопкінса, була опублікована колективна монографія «Релігійна політика в Росії і нових державах Євразії» під редакцією М. Бордо [138]. – Armonk : M.E. Sharpe, 1995. – 336 p.]. З 12 есеїв, що увійшли до цієї праці, три присвячено Україні, п'ять – Російській Федерації, а також по одному – Прибалтиці, кавказьким республікам, Таджикистану та Узбекистану.

Дослідники виявили активні спроби Російської православної церкви встановити тісні зв'язки з політичними елітами не лише в Росії, а й у межах усієї «канонічної території». Автори монографії звернули увагу на відверте поширення РПЦ ідеї «відродження імперії», зазначаючи, що у разі приходу до влади в РФ націоналістичних сил церква та пов'язані з нею кола можуть зробити реальні кроки для її реалізації.

Специфіку взаємодії РПЦ із політичними елітами новоутворених держав дослідила Дж. Елліс у своїй праці «Російська православна церква: тріумфалізм і захищеність». Дослідниця показала, що в період 1988–1994 років ієрархи РПЦ підтримували ослаблену партійно-державну номенклатуру, намагаючись трансформувати православ'я в нову державну ідеологію [77].

Редактор оксфордського «Journal of Church and State» Д. Дейвіс у вересневому випуску 2002 року, аналізуючи процес формальної та неформальної інституціоналізації РПЦ як державної церкви, пов'язував його з можливим поверненням Росії до авторитаризму або навіть

тоталітаризму, де православний фундаменталізм міг би зайняти місце марксистської ідеології [68]. Розглядаючи ймовірність такого сценарію, Дейвіс зазначав: «Насправді, РПЦ протягом своєї історії виявляла не лише політичну пасивність, а й часом навіть активну підтримку авторитарним режимам, особливо в радянський період» [96, с. 658].

Соціальні наслідки ухвалення у 1997 році нової редакції Закону РФ «Про свободу совісті та релігійні об'єднання», що визнав особливий статус РПЦ, досліджував Дж. Вархола. Спираючись на результати опитувань громадської думки та офіційні урядові дані, він зафіксував зростання рівня релігійної нетерпимості в Росії [142]. Вархола пов'язував цей процес із майже 25-кратним збільшенням кількості терористичних актів у країні: якщо у 1997–1999 роках фіксувалося 20–30 терактів щороку, то у 2000 році їх стало 135, у 2002 році – 360, а у 2003 році – 561.

Дж. Кодевілла, проаналізувавши положення згаданого закону, дійшов висновку про його невідповідність Конституції РФ, оскільки у ньому запроваджувалася норма про особливу роль РПЦ та інших «традиційних» релігій у російській історії та культурі, що суперечило закріпленому в самому ж законі принципу рівності всіх релігійних організацій. Дослідник припустив, що цей закон став фактичною калькою законодавчих змін, ухвалених у Болгарії у 2002 році [65, С. 127-130].

Нормативні аспекти релігійної політики Російської Федерації стали предметом дослідження Дж. Бейзіла, який, окрім аналізу законодавства, розглянув суспільний дискурс проблеми взаємодії держави з релігійними об'єднаннями. Зокрема, він детально дослідив Проект концепції державної політики у релігійній сфері від 27 липня 2001 року, а також реакцію на цей документ з боку РПЦ (яка лобіювала його ухвалення), державних органів, церковних і громадських діячів [58, С. 287-289].

К. Марш зосередився на аналізі суспільних настроїв щодо державно-церковних відносин серед російських громадян із різним рівнем

релігійності, що дозволило йому виявити особливості ставлення різних соціальних груп до процесів інституціоналізації РПЦ як домінуючої релігійної структури [107].

3. Кнокс здійснив структурно-функціональний аналіз діяльності Російської православної церкви, розглянувши її активність у трьох основних сферах: політичній, суспільній та внутрішньоорганізаційній. Дослідник аргументує, що в межах російського православ'я існують ліберальні реформістські сили, які ведуть активний діалог із суспільством, виступають за модернізацію літургійної мови, активно займаються благодійною діяльністю та, у такий спосіб, сприяють розвитку громадянського суспільства. Однак, за його оцінкою, таких священиків і мирян у межах РПЦ порівняно небагато, тоді як ієрархія церкви, зосереджена на прагненні до політичного впливу та вибудовуванні каналів комунікації з державною владою, задає консервативний порядок денний, що суперечить принципу релігійної свободи. Це, на думку Кнокса, призводить до втрати церквою історичної можливості стати рушієм позитивних змін у масштабах країни [52, С. 156-158].

У компаративному дослідженні Р. Кава проводиться паралель між політичною роллю Католицької церкви в Бразилії та РПЦ у Російській Федерації [64]. Виявивши певні структурні подібності, зокрема в особливостях релігійної організації та зміні політичних умов унаслідок демократизації, Кава наголошує на суттєвих відмінностях у політико-економічних характеристиках цих церков. Зокрема, він відзначає, що РПЦ є адміністративно, фінансово та догматично самодостатньою структурою, яка не підпорядковується жодному зовнішньому релігійному центру. Водночас Бразильська католицька церква безпосередньо підпорядкована Ватикану та протягом останніх 50 років була одним із найбільших отримувачів його фінансової підтримки. Ця особливість, на думку

дослідника, робить РПЦ більш залежною від внутрішньої політичної кон'юнктури та, відповідно, зумовлює її активну політичну участь.

Торкаючись української проблематики, Кава звертає увагу на втрату РПЦ парафій у західноукраїнському регіоні, що відбувалося на користь, за його висловом, «дисидентських течій православ'я» та Української греко-католицької церкви. Крім того, він зазначає тенденцію до зростання автокефалістських настроїв у середовищі Української православної церкви (Московського патріархату), що нагадує аналогічні процеси в Естонії, Молдові та Білорусі.

Одним із ключових напрямів англомовних досліджень політичної ролі РПЦ є аналіз її практик, спрямованих на збереження контролю над територіями, які вона вважає своїми відповідно до канонічного права. Вивчаючи історичні та сучасні аспекти функціонування РПЦ [69, С. 210-212; 70], американський дослідник Н. Дейвіс став автором однієї з небагатьох англомовних наукових праць, присвячених Україні.

У своїй статті «Підтверджені дані про Російську та Українську православні церкви» він досліджував рівень впливу РПЦ в Україні, наводячи численні емпіричні дані про інституційну інфраструктуру трьох православних деномінацій в Україні та Української греко-католицької церкви. Його аналіз включає статистичні показники щодо кількості парафій, священнослужителів, монастирів і навчальних закладів.

Дейвіс також ставить під сумнів результати опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в грудні 1997 – січні 1998 років, згідно з яким кількість прихильників Української православної церкви Київського патріархату перевищувала кількість вірян Української православної церкви (Московського патріархату). Зокрема, він зазначає, що під час особистого інтерв'ю в червні 1999 року патріарх УПЦ-КП Філарет (Денисенко) підтвердив цю інформацію, що, однак, не узгоджується з офіційною статистикою [70].

Л. Турческу та Л. Стан дослідили роль Російської православної церкви у формуванні релігійного ландшафту сучасної Молдови. Зокрема, вони детально проаналізували події, що відбувалися після здобуття країною незалежності, приділивши особливу увагу процесу інституціоналізації Бессарабської митрополії Румунської православної церкви. Цей процес тривав з 1992 до 2002 років і був формально завершений лише після відповідного рішення Європейського суду з прав людини. Важливу роль у цьому процесі відіграв єпископ Петро Педурару. Крім того, спираючись на документи ОБСЄ, автори виявили факти переслідування неправославного населення у невизнаній Придністровській Молдавській Республіці [140].

С. Пейроуз дослідив механізми, завдяки яким РПЦ, попри переважно мусульманський склад населення, зберегла свої позиції у середньоазіатських республіках колишнього СРСР. Дослідник зазначає, що завдяки політичному впливу Москви на еліти цих країн, які залишалися незмінними з радянських часів, православна церква не лише уникнула утисків, а й стала привілейованим партнером авторитарних режимів Центральної Азії. На відміну від політизованого ісламу, який місцеві уряди сприймають як загрозу своїй владі та жорстко придушують, РПЦ у цьому регіоні залишається найбільш політизованою релігійною інституцією, що продовжує традицію співпраці з владою [118].

Роль РПЦ у конфліктах на території Абхазії та Південної Осетії досліджувала К. Конрой. Вона виявила, що сепаратистський рух у цих регіонах отримав активну підтримку як з боку російської держави, так і з боку РПЦ, що значною мірою сприяло втраті Грузією контролю над цими територіями після збройних конфліктів 1992–1993 та 2008 років. Водночас Росія, хоча й забезпечила політичну та військову підтримку, не надала цим утворенням офіційного церковного або державного протекторату. Конрой припускає, що такі дії були продиктовані репутаційними міркуваннями: РПЦ намагалася зберегти свій міжнародний статус, демонструючи повагу

до канонічної території Грузинської православної церкви, водночас позиціонуючи себе як посередника між сепаратистськими релігійними структурами та їхньою материнською церквою. Лідери православних громад Абхазії та Південної Осетії, у свою чергу, прагнуть легітимізувати свою окремішність, посиляючись на історичні прецеденти – титул Католикоса для Абхазії та дієцезію Аланія для Південної Осетії. Офіційні представники Грузинської православної церкви звинувачують РПЦ у недружніх діях, зокрема в підтримці сепаратистських елементів через їхню підготовку в російських духовних навчальних закладах [66].

Д. Пейн проаналізував співпрацю між РПЦ та дипломатичним відомством Російської Федерації, зосередивши увагу на ролі Міністерства закордонних справ РФ у процесі об'єднання РПЦ з Російською православною церквою за кордоном у 2007 році. Дослідник припустив, що, сприяючи розв'язанню цього питання, російське МЗС очікувало від РПЦ активної діяльності серед російських діаспор з метою поширення ідеологеми «русского мира» [117].

Однією з провідних дослідниць проблеми політизації Російської православної церкви у США є випускниця Джорджтаунського університету І. Папкова. У своїх ранніх публікаціях вона намагалася визначити вплив РПЦ на політичну боротьбу в Російській Федерації, зокрема шляхом аналізу програм російських політичних партій [116, С. 121-123]. У своїй монографії «Православна церква і російська політика» Папкова дійшла висновку, що вплив РПЦ на російську політику є вкрай обмеженим, оскільки ця інституція не згадується у програмних документах жодної політичної партії і не фігурує в офіційних посланнях президента РФ. Винятком, на її думку, стало лобіювання ієрархами РПЦ ухвалення базового для діяльності релігійних організацій Закону про свободу совісті та релігійні об'єднання (1997), що, втім, вона вважала радше поодиноким випадком, ніж системною практикою [115, С. 220-222].

Проте у своїй статті 2011 року Папкова переглядає попередні висновки і визнає факт співпраці РПЦ з державними структурами. Однак вона наголошує, що така взаємодія швидше послаблює, ніж підсилює позиції церкви, оскільки призводить до втрати нею підтримки серед віруючих [114, С. 680-681].

На завершення огляду англомовних наукових досліджень, присвячених політизації релігійних організацій, варто згадати представників Національної академії наук України О. Балакіреву та Ю. Середу, яких у 2013 році було залучено до підготовки колективної монографії, присвяченої аналізу неполітичних функцій церков. У цьому дослідженні релігійні організації розглядаються як базові соціальні структури, що сприяють розвитку альтруїзму, соціального служіння та громадянської моралі [123].

Дослідники спиралися на дані міжнародних соціологічних проектів, зокрема «Дослідження європейських цінностей» (проведені у 1981, 1990, 1999 та 2008–2009 роках), а також інших загальноєвропейських і національних опитувань. Особливу увагу автори приділили динаміці змін «релігійно-політичної» карти Європи, що відбувалися під впливом міграційних процесів із мусульманських країн та держав посткомуністичної Європи.

Одним із ключових висновків дослідників стало фіксування зростання рівня релігійності в низці європейських країн та навіть появи фундаменталістських течій. Наприклад, національне опитування «Бог у Нідерландах», проведене у 2006–2007 роках, зафіксувало, що 7% населення країни належить до протестантських фундаменталістських груп [118, С. 183-184].

О. Балакірева та Ю. Середя, спираючись на багатий масив соціологічних та статистичних даних, дослідили відродження релігійності після розпаду Радянського Союзу. Цікаво, що українські вчені були

залучені також для аналізу ситуації в Росії. У результаті їхнього дослідження було встановлено, що релігійні організації в Україні, як складова громадянського суспільства, є значно розвиненішими як за кількістю, так і за рівнем конфесійного розмаїття, ніж у РФ [56].

Застосовуючи статистичні методи дослідження, автори продемонстрували вплив релігійного фактора на демократизаційні процеси, рівень довіри до інституцій, волонтерську діяльність, екологічну свідомість, а також на політичну активність громадян. Специфічною особливістю української ситуації, на думку дослідників, є наявність конфесійних політичних партій, що відрізняє її від інших країн пострадянського простору.

Висновки до розділу II

Розгляд процесів політизації релігії в сучасному суспільстві дозволив виявити широкий спектр форм, у яких релігія перетворюється на інструмент політичного впливу. В умовах постсекулярного світу, коли релігія знову набуває публічного значення, її взаємодія з політикою вже не є винятком, а стає типовою рисою як демократичних, так і авторитарних режимів.

Проаналізовані приклади свідчать, що релігія дедалі частіше використовується як засіб легітимації політичної влади, мобілізації електорату та конструювання національної ідентичності. Особливо це характерно для держав, де релігія відіграє роль домінуючого світоглядного фактора: у таких випадках церква стає не лише духовним інститутом, а й потужним політичним актором. Цей процес супроводжується симбіозом державних і релігійних структур, які взаємно підсилюють одна одну, але водночас створюють ризики зрощення влади та віри.

Водночас, політизація релігії має виразний конфліктогенний потенціал. Використання релігійної риторики в політичному дискурсі нерідко супроводжується спекуляціями на темах сакрального, штучним протиставленням "правильних" і "неправильних" вірян, підбурюванням релігійної нетерпимості або навіть формуванням образу ворога на основі конфесійної приналежності. Подібна практика загрожує плюралістичному устрою суспільства, оскільки релігійна різноманітність стає не джерелом діалогу, а підставою для соціального поділу.

Особливої уваги заслуговує феномен «релігійного популізму», коли політики свідомо експлуатують релігійні символи, обряди та мову для створення образу моральної переваги або для зміцнення свого електорального рейтингу. У такому контексті релігія позбавляється автономного статусу та перетворюється на інструмент політичного

маркетингу. Це веде до її девальвації як духовної практики та втрати довіри з боку частини віруючих.

Водночас у низці країн політизація релігії відбувається у відповідь на глобальні виклики: загрозу ідентичності, культурну гомогенізацію, втрату соціальної згуртованості. У таких випадках релігія виступає як ресурс спротиву — символ національного відродження, мобілізації громади або консолідації проти зовнішніх впливів. Цей аспект дозволяє говорити про амбівалентний характер політизації релігії: з одного боку, вона може сприяти узурпації влади та згортанню свобод, а з іншого — стати джерелом громадянської активності та ідентичнісної мобілізації.

Загалом, розділ II продемонстрував, що політизація релігії — це багаторівневий феномен, у якому духовне та політичне постійно перетинаються. Її інтенсивність та форми залежать від історичного, культурного, конфесійного й інституційного контексту конкретної країни. Для демократичного суспільства особливо важливо зберігати баланс між визнанням релігії як чинника суспільного життя та недопущенням її перетворення на знаряддя політичного маніпулювання.

Таким чином, висновки другого розділу поглиблюють розуміння релігії не як ізольованого духовного феномену, а як чинника, що активно взаємодіє з політичними процесами і, за певних умов, стає елементом стратегій влади. Саме ця взаємодія, її ризики та потенціал стануть предметом подальшого аналізу в наступному розділі.

РОЗДІЛ III Релігійність як інструмент політичного впливу: досвід і трансформації

3.1 Вплив моделей державно-церковних відносин на сучасний політичний процес

Релігійні організації в Україні мають особливий правовий статус, який визначений нормами Конституції України та Законом «Про свободу совісті та релігійні організації». Виборче законодавство не є винятком із цього правила.

Принцип відокремлення церкви від держави, закріплений у Конституції, відіграє ключову роль у визначенні правового статусу релігійних організацій у виборчому процесі. Це положення чітко сформульоване у статті 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», згідно з якою релігійні організації не мають права брати участь у діяльності політичних партій, фінансувати їхню діяльність, висувати кандидатів до органів державної влади або брати участь в агітаційних та виборчих кампаніях [15].

Попри те, що чинне виборче законодавство забороняє безпосередню участь релігійних організацій у виборах, ця заборона не поширюється на членів релігійних спільнот. Відповідно до конституційного принципу свободи віросповідання, кожному громадянину України гарантується право участі у виборах незалежно від його релігійних переконань.

Агітаційна діяльність підлягає суворим законодавчим обмеженням. У виборчих системах різних країн передбачені жорсткі санкції за порушення виборчого законодавства з метою запобігання незаконному впливу на волевиявлення громадян, підкупу виборців та втручання державних структур або посадових осіб у виборчий процес. Це спрямовано на забезпечення рівних умов для всіх кандидатів.

Хоча в Україні діє принцип відокремлення церкви від держави, він не означає повної відсутності її впливу на виборчий процес. Незважаючи на

офіційні заяви релігійних лідерів про те, що вибори не є справою церкви, на практиці ситуація нерідко відрізняється. Подібна позиція нагадує риторику, що використовувалася в радянські часи, коли формально проголошувалися одні принципи, а фактично діяли інші. Оскільки церква є важливим соціальним інститутом, вона не може повністю дистанціюватися від суспільних процесів, включно з виборами. Високий рівень довіри громадян до релігійних організацій лише сприяє їх політизації. На думку низки дослідників, розкол в українському православ'ї, підтримуваний різними політичними силами, також суттєво вплинув на політичну активність церков.

Форми взаємодії між церквою та політикою під час виборчих кампаній в Україні є різноманітними – від безпосередньої участі представників духовенства у виборах до підтримки політичних партій і окремих кандидатів з боку церковних структур.

З часу проголошення незалежності України існує низка прикладів участі релігійних організацій у виборчих процесах. Якщо на виборах до Верховної Ради УРСР у 1990 році представники духовенства брали участь у політичному житті як окремі особи (до парламенту, зокрема, пройшов митрополит Вінницький і Брацлавський Агафангел), то вже під час парламентських виборів 1994 року церква почала відігравати роль інституційного гравця.

Першою відкрито заявила про свою політичну позицію Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), ієрархи якої закликали підтримувати кандидатів, що дотримуються християнських цінностей, а також протистояти атеїстичним і популістським політичним силам.

Українська православна церква (УПЦ) також виявила активність у передвиборчій кампанії. Зокрема, єпископи Черкаський і Канівський Софроній та Львівський і Дрогобицький Августин отримали від Синоду благословення на участь у виборах 8 березня 1994 року. Водночас

Московська патріархія, з якою перебувала в канонічній єдності УПЦ, закликала духовенство утриматися від висування кандидатів до Федеральних зборів Російської Федерації, оскільки участь у політичному житті могла б завадити виконанню пастирських обов'язків. У цьому контексті варто згадати випадок священика Гліба Якуніна, який відмовився зняти свою кандидатуру зі списків блоку «Вибір Росії», за що був позбавлений сану, а згодом і відлучений від церкви.

Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ-КП) закликала вірян підтримувати кандидатів, яких вона вважала справжніми патріотами. Серед таких були О. Шевченко, В. Червоній та М. Поровський [17].

Українська греко-католицька церква (УГКЦ) зайняла більш стриману позицію. Її ієрархи заборонили священнослужителям балотуватися на виборах, проте закликали парафіян брати активну участь у голосуванні. У спеціальному зверненні ієрархи УГКЦ закликали вірян не підтримувати кандидатів, які прагнуть повернути країну до тоталітарного минулого, а також тих, хто дотримується крайніх радикальних поглядів. Під час виборів УГКЦ підтримала політиків В. Чорновола, В. Пилипчука та Є. Пронюка [17].

Таким чином, попри формальну заборону участі релігійних організацій у політичному житті, на практиці церква залишається активним гравцем у виборчих процесах України. Це явище пояснюється як високим рівнем суспільної довіри до духовенства, так і спробами політичних сил заручитися підтримкою впливових релігійних структур для досягнення власних цілей.

Вплив протестантських церков на парламентські вибори в Україні 1994 року був мінімальним. Проте саме ці вибори стали поворотним моментом у розумінні того, що церква може відігравати вагомую роль у політичному житті країни. Політичні сили почали усвідомлювати

можливості використання релігійного авторитету для досягнення власних цілей.

Вплив протестантських церков на парламентські вибори в Україні 1994 року був мінімальним. Проте саме ці вибори продемонстрували, що церква здатна відігравати важливу роль у політичному житті країни, що спонукало політичні сили використовувати її авторитет у власних інтересах. Зокрема, за даними газети «Україна молода», Комуністична партія України пропонувала представникам УПЦ МП прохідні місця у виборчому списку, проте церква відмовилася від цієї пропозиції [34].

У 2002 році релігійний фактор знову проявився в політичному житті, коли адміністратор управління Об'єднаної Християнської Церкви Живого Бога Любов Фелдеші з Мукачева була включена до партійного списку Партії зелених України під 34-м номером. Виборчі кампанії в Україні часто супроводжуються активним використанням церковного компонента, який нерідко стає одним із головних елементів політичної боротьби. Церковні нагороди використовуються як форма політичного піару та агітації в передвиборчий період [37].

Соціологічні дослідження, проведені у 1998 році в десяти посткомуністичних країнах, показали різний рівень впливу релігійних переконань на політичні уподобання громадян. Значна частина поляків, словаків та українців визнали, що їхні релігійні погляди впливають на політичні рішення, проте більшість опитаних, зокрема в Угорщині та Східній Німеччині, заявили, що релігія не впливає на їхню політичну поведінку [32].

Католицька церква відіграє важливу роль у політичному житті Словаччини, оскільки більшість населення країни належить до цієї конфесії. Напередодні парламентських виборів 1998 року архієпископ Ян Сокол наголосив, що церква має право висловлювати свою позицію щодо суспільних питань. У 2002 році, за два тижні до виборів, він відкрито

розкритикував діяльність партії «Смер», звинувативши її лідера у негативному впливі на суспільство через особистий телевізійний канал. Це спричинило реакцію одного з лідерів партії Роберта Фіцо, який заявив, що подібне втручання церкви в політику робить питання її відокремлення від держави ще більш актуальним [49].

У Польщі католицька церква відіграла значну роль у процесі становлення громадянського суспільства та впливала на політичні процеси країни.

Виборчий процес має динамічний характер і змінюється відповідно до суспільно-політичного контексту. Інтенсивність і ефективність використання релігійного чинника у виборчих кампаніях залежать від готовності церковних інституцій до політичної взаємодії. Деякі релігійні організації активно беруть участь у політичних процесах, тоді як інші прагнуть дистанціюватися від них. Аналіз правового регулювання впливу церкви на виборчий процес у країнах Східної Європи засвідчує потребу у вдосконаленні національного законодавства, зокрема у забезпеченні політичної нейтральності релігійних організацій та запобіганні їхньому використанню в агітаційній діяльності.

3.2 Релігія як чинник політичної стабільності та інструмент розпалювання конфліктів

Релігія відіграє ключову роль у формуванні суспільної свідомості, моральних норм та політичної культури. Вона може виступати як фактор стабільності, сприяючи згуртованості нації, так і інструментом маніпуляції, що веде до конфліктів і політичної нестабільності. У сучасних політичних системах релігія часто використовується як механізм легітимації влади, мобілізації населення або навіть боротьби за геополітичний вплив.

Однією з головних функцій релігії у політичній сфері є створення морального фундаменту для суспільства. Через свої етичні принципи вона сприяє зміцненню соціальних зв'язків, зменшенню рівня злочинності та підвищенню рівня довіри до державних інституцій.

Прикладом такого впливу є Польща, де католицька церква відіграла важливу роль у формуванні національної свідомості та підтримці демократичних реформ наприкінці XX століття. В умовах комуністичного режиму церква стала центром суспільного опору, сприяючи мирному переходу країни до демократичної системи. Подібні процеси відбувалися в Латинській Америці, де католицька церква активно підтримувала рухи за права людини [5].

У багатьох мусульманських країнах релігія також є важливим фактором політичної стабільності. У Саудівській Аравії, наприклад, іслам визначає не лише суспільні норми, а й систему державного управління. Це дозволяє забезпечувати відносну стабільність держави, хоча й обмежує політичний плюралізм. Аналогічно, в Ірані ісламська республіка базується на принципах шіїтської теократії, що надає владі релігійної легітимності.

Релігія також сприяє формуванню соціальної відповідальності та солідарності. Релігійні громади часто беруть активну участь у благодійних ініціативах, допомагаючи соціально незахищеним верствам населення, що підвищує рівень соціальної згуртованості.

Водночас релігія виступає джерелом політичної нестабільності та інструментом маніпуляції. Політичні сили часто використовують релігійні почуття громадян для мобілізації електорату, а також для створення образу «ворога».

Одним із найбільш показових прикладів є Близький Схід, де релігійні конфлікти між сунітами та шиїтами мають давню історію. У країнах, таких як Ірак та Сирія, релігійні розбіжності використовувалися політичними елітами для посилення контролю над населенням або ж для виправдання військових дій [6].

В Африці релігійний фактор також спричинив тривалі політичні конфлікти. В Нігерії протистояння між мусульманською північчю та християнським півднем неодноразово призводило до кровопролиття. Релігійна риторика активно використовується терористичними організаціями, такими як «Боко Харам», що використовують релігійні догмати для виправдання своїх злочинів.

На пострадянському просторі релігія також стала інструментом політичного впливу. Російська православна церква часто використовується владою РФ для пропаганди ідеї «русского мира», що є одним із чинників гібридних конфліктів на території України, Білорусі та Молдови. Політичні еліти використовують релігійні інституції для легітимізації власної політики та створення інформаційних кампаній, спрямованих на ідеологічну мобілізацію населення [18].

Наявність релігійного чинника в політичному житті не є однозначно позитивним або негативним явищем. Він може відігравати як стабілізуючу, так і дестабілізуючу роль, залежно від способу його використання політичними акторами. Держава, що прагне підтримати баланс між релігією та політикою, повинна дотримуватися принципу секуляризму, але при цьому не ігнорувати релігійний аспект суспільного життя.

Ефективною стратегією може бути розвиток релігійного плюралізму, що дозволяє уникнути домінування однієї релігійної групи над іншими. Наприклад, у США релігійний плюралізм є одним із чинників стабільності політичної системи, що гарантує рівні права всім релігійним спільнотам.

У демократичних суспільствах важливо підтримувати баланс між свободою релігії та необхідністю обмеження її впливу на державні процеси. Релігійні інституції повинні мати можливість впливати на суспільні дискусії, але не можуть нав'язувати свої догмати як єдино правильну модель політичного управління.

Релігія є одним із найважливіших чинників, що формують політичні процеси. Вона може сприяти зміцненню політичної стабільності, національної ідентичності та соціальної згуртованості. Водночас вона може використовуватися як інструмент політичних маніпуляцій, що веде до конфліктів, поляризації суспільства та дестабілізації державних структур.

Роль релігії у політиці залежить від того, як вона інтегрована у систему державного управління. У демократичних суспільствах важливо підтримувати баланс між свободою віросповідання та принципом секуляризму, що дозволить уникнути негативних наслідків надмірної політизації релігії. Лише за таких умов релігія може виконувати свою стабілізаційну функцію, не перетворюючись на джерело конфліктів та суспільних розколів.

Висновки до розділу III

Узагальнюючи результати, отримані в ході аналізу впливу політизації релігії на демократичні процеси, можна стверджувати, що цей вплив є подвійним за своєю природою та значенням. З одного боку, релігія може виступати важливим ресурсом демократичного розвитку, сприяючи моральному оновленню політики, формуванню активного громадянського суспільства та захисту прав людини. З іншого боку, у разі політичної інструменталізації, релігійні чинники здатні підривати основи демократії, провокуючи поляризацію, дискримінацію та авторитарні тенденції.

Розділ показав, що політичне використання релігії, особливо у виборчих кампаніях або під час кризових подій, нерідко супроводжується спотворенням її автентичного змісту. У демократичних суспільствах релігія має функціонувати в межах принципу відокремлення церкви від держави, однак у практиці багатьох країн відбувається зміщення цього балансу. Використання релігійних символів у публічному просторі, апеляція до «традиційних цінностей» або пряма підтримка релігійними лідерами політичних суб'єктів — усе це сприяє деформації демократичного процесу.

Особливої уваги заслуговує проблема обмеження плюралізму під впливом релігійного дискурсу. Там, де одна конфесія отримує преференції з боку держави, утворюється нерівність щодо інших світоглядних позицій. Це підриває фундаментальні демократичні принципи рівності, свободи совісті та світоглядного нейтралітету держави. У деяких випадках така практика призводить до появи законодавчих ініціатив, які обмежують права меншин або легітимізують дискримінацію під виглядом захисту моральних засад.

У той же час, не слід ігнорувати позитивний потенціал релігії у демократичних трансформаціях. Релігійні громади здатні виступати носіями миротворчих ініціатив, бути платформами солідарності, сприяти розвитку культури діалогу та відповідального лідерства. Зокрема, у країнах

із постконфліктним або перехідним типом суспільства релігійні організації часто виступають посередниками між владою та громадянськістю, допомагаючи відновити довіру та національну єдність.

Водночас демократична система потребує чіткого механізму стримувань і противаг, які не дозволяють жодному інституту, включаючи релігійні організації, привласнювати політичну функцію. Гарантування світоглядного нейтралітету, розвиток секулярного публічного простору та дотримання принципу невтручання релігії у законодавчу діяльність — це ключові умови, що дозволяють гармонійно поєднати релігійну присутність у суспільстві з вимогами ліберальної демократії.

У підсумку можна констатувати, що політизація релігії є викликом для демократичних систем, який не має однозначної відповіді. Її вплив залежить від конкретного історичного, соціального та інституційного контексту. Саме тому важливо не лише виявляти загрози, але й розуміти можливості для конструктивного залучення релігійного елементу до демократичного процесу — за умови дотримання принципів плюралізму, толерантності та правової державності.

ВИСНОВОК

У ході проведеного дослідження було розглянуто широкий спектр взаємозв'язків між релігією та політикою, зокрема у контексті виборчих процесів. Релігійний чинник, який традиційно розглядається як сфера духовного життя, у сучасному світі набуває політичного значення, стаючи важливим інструментом мобілізації електорату, легітимізації влади та ідеологічного впливу. Вивчення цієї теми дало змогу розкрити як позитивні, так і негативні аспекти використання релігійного чинника у політичному житті держав.

Аналіз загальних теоретико-методологічних засад взаємодії релігії та політики дозволив встановити, що ці два явища можуть співіснувати у різних формах залежно від рівня секуляризації суспільства та його історичних традицій. Релігія виступає не лише засобом морального впливу, а й чинником політичної ідентичності, що формує суспільну свідомість. Особливу увагу було приділено теоріям секуляризації та публічної релігії, які пояснюють роль релігії у політичних системах. Встановлено, що попри загальні глобальні тенденції до зниження впливу релігії, у багатьох країнах вона зберігає або навіть посилює свою політичну значущість.

Розгляд механізмів та технологій маніпуляції релігійністю виборців дозволив визначити кілька основних стратегій, які використовуються політичними акторами. Серед них – апелювання до релігійних почуттів виборців з метою отримання підтримки, мобілізація вірян через церкву, залучення релігійних лідерів до передвиборчих кампаній, а також використання церковних структур для поширення політичної агітації. Крім того, було проаналізовано, як релігійні символи та риторика можуть формувати уявлення виборців про «правильних» та «неправильних» кандидатів, що в окремих випадках веде до маніпуляцій свідомістю громадян.

Дослідження історичних і сучасних кейсів використання релігійного чинника у виборчих кампаніях дало змогу виявити певні закономірності. Наприклад, у США євангельські християни традиційно відіграють значну роль у політичній мобілізації, що впливає на результати виборів. У країнах Західної Європи, зокрема у Франції та Німеччині, державна політика секуляризму обмежує втручання релігійних структур у виборчі процеси, однак релігія залишається важливим соціальним чинником. Водночас у країнах із нерозвиненими демократичними традиціями, таких як Росія, релігійні інституції часто використовуються владою як інструмент пропаганди та легітимації режиму.

Вивчення впливу політизації релігії на стабільність політичної системи дозволило встановити, що надмірне залучення релігійних структур до політичного життя може мати як стабілізуючий, так і дестабілізуючий ефект. У деяких випадках релігія виступає фактором суспільної консолідації, однак у конфліктних ситуаціях її використання політичними елітами може призвести до загострення суспільних протиріч, виникнення радикалізованих груп та посилення міжконфесійних суперечностей. Прикладом цього є Близький Схід, де релігійний фактор є одним із ключових елементів регіональних конфліктів.

Аналіз державної політики щодо регулювання відносин між релігійними інституціями та виборчими процесами показав, що існують різні підходи до цього питання. Держави з високим рівнем секуляризації (Франція, США) прагнуть мінімізувати вплив релігії на вибори, встановлюючи законодавчі обмеження щодо участі духовенства у політичному житті. Водночас у деяких країнах релігійні організації офіційно беруть участь у політичному процесі, що може як сприяти стабільності, так і створювати ризики для демократії.

Загалом результати дослідження дозволили зробити висновок, що релігія залишається важливим інструментом політичної мобілізації, який

може використовуватися як у конструктивних, так і у маніпулятивних цілях. Політичні сили, що експлуатують релігійні переконання громадян, часто застосовують різноманітні технології впливу, які сприяють формуванню певних електоральних настроїв. При цьому використання релігії у виборчих кампаніях може не лише впливати на політичні рішення виборців, а й змінювати саму структуру суспільної свідомості.

Отже, релігія як політичний чинник може як сприяти демократичному розвитку, так і створювати загрози для політичної стабільності. Залежно від конкретного політичного контексту та рівня розвитку громадянського суспільства, релігійний фактор може бути використаний для об'єднання суспільства або ж для його поділу. Таким чином, оптимальним підходом для держави є забезпечення рівноваги між принципами секуляризму та свободою віросповідання, що дозволяє уникати маніпуляцій релігійністю виборців та сприяє стабільності демократичних процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Академічне релігієзнавство / за наук. ред. проф. А. Колодного. Київ : Світ Знань, 2000. 862 с.
2. Бондаренко В. Релігія і політика. Людина і світ. 1998. № 2. С. 25–28.
3. Бучин М. Політико-правове регулювання демократичних принципів виборів в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. 341 с.
4. Вестен Д. Роль емоцій у формуванні політичних уподобань. Філософські та методологічні проблеми права. 2021. № 2. С. 45–52.
5. Визвольне християнство у Латинській Америці: Теологія визволення. URL: <https://commons.com.ua/vizvolne-hristiyanstvo-u-latinskij/> (дата звернення: 03.04.2025).
6. Війна vs діалог. Як сунітсько-шіїтський конфлікт змінює обличчя мусульманського світу. URL: <https://tyzhden.ua/vijna-vs-dialoh-ia-sunitsko-shyitskyj-konflikt-zminiue-oblychchia-musulmansko-ho-svitu/> (дата звернення: 03.04.2025).
7. Вонсович С. Застосування технологій інформаційно-психологічного впливу в управлінських політичних процесах. Вісник соціальних комунікацій. 2022. Вип. 10. С. 112–120.
8. Гаваньо І. До державно-церковних відносин в Україні. Богословія. 1999. Т. 63, Кн. 1–4. С. 244–247.
9. Гаврилюк О. Вплив католицької церкви на процес формування середньовічної державності. Херсон : ХДУ, 2024. 150 с.
10. Гомес Б., Хансфорд Т. Як погода впливає на виборчу поведінку: Дослідження впливу кліматичних умов на явку виборців та результати виборів у США. Журнал політичних досліджень. 2007. URL: <https://www.jstor.org/stable/4620086> (дата звернення: 03.04.2025).
11. Експертне опитування. Права людини в Україні: Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини. 1995. Вип. 13. С. 56–72.
12. Єленський В. Перспективи розвитку української системи церковно-державних відносин. Релігійна свобода: гуманізм і демократизм законодавчих ініціатив у сфері свободи совісті (міжнародний і український контекст) : науковий щорічник / за заг. ред. А. Колодного, О. Сагана. Київ, 2000. С. 85–88.
13. Єленський В. Православ'я в процесі політичних трансформацій: Український контекст. Київ : НАН України, 2021. 256 с.
14. Заборона УПЦ МП: Рада ухвалила законопроект у першому читанні. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/rada-u-pershomu-chitanni-uhvalila-zakonoprojekt-pro-zaboronu-upc-mp-2432818.html> (дата звернення: 03.04.2025).

15. Законодавство про свободу совісті, релігії та переконань. Ужгород, 2001. С. 5.
16. Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" (за станом на 1 грудня 1999 р.). Київ : Парламентське видавництво, 1999. 20 с.
17. Звернення Синоду Української Православної Церкви – Київський Патріархат з нагоди виборів. Київ : Прес-служба УПЦ КП, 1994.
18. Зеленський підписав закон про заборону московських релігійних організацій в Україні. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/ukraines-zelenskiy-signs-law-banning-moscow-linked-religious-institutions-2024-08-24> (дата звернення: 03.04.2025).
19. Зуйковська А. Соціальні мережі як середовище політичної комунікації. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. Вип. 1(69). С. 272–282.
20. Казанова Х. Епоха секуляризму. Соціолог релігії Хосе Казанова про сучасні трансформації секуляризму в світі та унікальне місце України на релігійній мапі Європи. URL: <https://tyzhden.ua/epokha-sekulyaryzmu-sotsioloh-relihii-khose-kazanova-pro-suchasni-transformatsii-sekulyaryzmu-v-sviti-ta-unikalne-mistse-ukrainy-na-relihijnij-mapi-ievropy/> (дата звернення: 03.04.2025).
21. Калиновський Б., Лапка О., Лапка Н. Державне право зарубіжних країн (у схемах). Київ : КНТ, 2012. 528 с.
22. Кириченко В. Секуляризація та її вплив на формування політичних інститутів. Харків : ХНУВС, 2019. 200 с.
23. Климів В. Особливості української моделі державно-церковних відносин. Релігійна свобода: гуманізм і демократизм законодавчих ініціатив у сфері свободи совісті (міжнародний і український контекст) : науковий щорічник / за заг. ред. А. Колодного і О. Сагана. Київ, 2000. С. 81–85.
24. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 03.04.2025).
25. Курас І., Рибачук М., Кирюшко М., Феценко П. Релігія і політика в сучасній Україні ("Кесареве – кесарю, а Боже – Богові"). Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. 272 с.
26. Лисенко Л. Особливості взаємодії політики і релігії: історія та сучасність. Вісник УДПУ. 2018. № 2. С. 45–58.

- 27.Мадрига Т., Бриндальський А. Маніпулятивні технології під час виборчого процесу як загроза політичній безпеці. Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія. 2024. Вип. 17. С. 90–97.
- 28.Маніпуляції в інформаційному просторі: як часто вибір роблять за нас. URL: https://galinfo.com.ua/articles/manipulyatsii_v_informprostori_yak_chast_o_vybir_roblyat_za_nas_340690.html (дата звернення: 03.04.2025).
- 29.Між релігією та політикою: Роль і місце православних церков на Майдані. URL: <https://uamoderna.com/md/mizh-religieyu-ta-politikoyu-rol-i-misce-pravoslavnix-czerkov-na-majdani/> (дата звернення: 03.04.2025).
- 30.Орлов В., Отич О., Фурса О. Психологія конфлікту : навчально-методичний посібник для підготовки магістрів усіх форм навчання. Київ : ДЕТУТ, 2008. 422 с.
- 31.Палінчак М., Галда П., Лешанич М. Релігійний фактор у міжнародних відносинах. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2013. 312 с.
- 32.Палінчак М., Галда П., Лешанич М. Релігійний фактор у міжнародних відносинах : навч. посіб. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2014. 296 с.
- 33.Панченко О. Інформаційна безпека держави як складник розвитку суспільних відносин. Публічне управління і адміністрування в Україні. 2020. Вип. 17. С. 135–139.
- 34.Парламентські вибори в Україні 1994 року. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Парламентські вибори в Україні 1994](https://uk.wikipedia.org/wiki/Парламентські_вибори_в_Україні_1994) (дата звернення: 03.04.2025).
- 35.Перемога на виборах: технології, кампанії, принципи / пер. з англ. О. Ткаченко. Київ : Інститут політичних досліджень, 2020. 189 с.
- 36.Підкуп виборців: про актуальність проблеми у період лихоліття. URL: <https://unba.org.ua/publications/8833-pidkup-viborciv-pro-aktual-nist-problemi-u-period-liholittya.html> (дата звернення: 03.04.2025).
- 37.Про реєстрацію кандидатів у народні депутати України від Партії Зелених України по виборах народних депутатів України 31 березня 2002 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0104359-02> (дата звернення: 03.04.2025).

38. Реформація та Контрреформація: здобутки та наслідки. URL: <https://adventist.ua/news/analytics/reformaciya-kontreformaciya-dostizheniya-posledstviya/> (дата звернення: 03.04.2025).
39. Рибачук М. Громадянське суспільство і церква. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2004. Вип. 5. С. 12–23.
40. Саган О. Державна політика України у сфері суспільно-релігійних відносин. Дніпропетровськ : Грані, 2013. 256 с.
41. Свобода думки, совісті та релігії: права релігійних громад. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/svoboda-dumky-sovisti-ta-relihiyi-prava-relihiynyh-hromad-m-vasin/> (дата звернення: 03.04.2025).
42. Система світських держав на прикладі окремих країн. URL: <https://international-relations.knukim.edu.ua/article/view/133359> (дата звернення: 03.04.2025).
43. Справа "Евейда та інші проти Сполученого Королівства". URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?filename=CASE+OF+EWEIDA+AND+OTHERS+v.+THE+UNITED+KINGDOM+-+%5BUkrainian+Translation%5D+by+the+COE+Human+Rights+Trust+Fund.pdf&id=001-126876&library=ECHR&logEvent=False> (дата звернення: 03.04.2025).
44. Томос про автокефалію українського православ'я: значення і вплив. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/tomos-pro-avtokefaliyu-ukrainskogo-pravoslav'ya-znachennya-i> (дата звернення: 03.04.2025).
45. У Франції суд підтримав заборону на носіння хіджабів у школах. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3758659-u-francii-sud-pidtrimav-zaboronu-na-nosinna-hidzabiv-u-skolah.html> (дата звернення: 03.04.2025).
46. Християнські політичні рухи в США: історичні віньетки і сучасні відгуки. URL: <https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/hrystyyanski-politychni-ruhy-v-ssha-istorychni-vinjetky-i-suchasni-vidhuky/> (дата звернення: 03.04.2025).
47. Шведа Ю. Вибори та виборчі системи: європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів : [б.в.], 2010. 462 с.
48. Шульгіна В. Політичні вибори як чинник електоральної участі. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 200 с.
49. Юсип-Якимович Ю. Історія Словаччини: підручник для студентів слов'янських відділень філологічних факультетів вищих навчальних закладів. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2009. 296 с.

50. Як не потрапити під вплив інформаційної маніпуляції під час виборів.
URL: <https://inrespublica.org.ua/novyny/yak-ne-potrapyty-pid-vplyv-informatsiy-noi-manipulyatsii-pid-chas-vyboriv.html> (дата звернення: 03.04.2025).
51. Як президент США Дональд Трамп переміг завдяки релігії. URL: <https://www.liga.net/ua/politics/articles/zakhysnyk-viry-chy-maister-manipuliatsii-yak-relihiia-dopomohla-trampu-vyhraty-vybory> (дата звернення: 03.04.2025).
52. Anderson J. Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States. New York : Cambridge University Press, 1994. XI, 236 p.
53. Ayoub M. The Many Faces of Political Islam: Religion and Politics in the Muslim World. Ann Arbor : University of Michigan Press, 2008. 213 p.
54. Balakireva O., Sereda I. Religion and Civil Society in Ukraine and Russia. In: Religion and Civil Society in Europe / ed. by Joep de Hart, Paul Dekker and Loek Halman. Dordrecht : Springer Science, 2013. P. 219–250.
55. Barker C. Church and State: Lessons from Germany? Political Quarterly. 2004. Apr. Vol. 75. Issue 2. P. 168–176.
56. Basil J. Church-State Relations in Russia: Orthodoxy and Federation Law, 1990–2004. Religion, State & Society. 2005. Jun. Vol. 33. Issue 2. P. 151–164.
57. Beatty K., Walter O. A Group Theory of Religion and Politics: the Clergy as Group Leaders. Political Research Quarterly. 1989. Mar. Vol. 42. No. 1. P. 129–146.
58. Bennett J. Farewell to Faith? The Changing Role of Religion in Presidential Politics. Theology Today. 2013. Oct. Vol. 70. P. 281–294.
59. Knox Z. Russian Society and the Orthodox Church: Religion in Russia after Communism. London, New York : Routledge Curzon, 2005. XI, 257 p.
60. Petkoff P. Church-State Relations under the Bulgarian Denominations Act 2002: Religious Pluralism and Established Church and the Impact of other Models of Law on Religion. Religion, State & Society. 2005. Dec. Vol. 33. Issue 4. P. 315–337.
61. Blancarte R. Recent Changes in Church-State Relations in Mexico: An Historical Approach. Journal of Church and State. 1993. Sep. Vol. 35. P. 781–805.
62. Brown L. Religion and State: The Muslim Approach to Politics. New York : Columbia University Press, 2001. 256 p.
63. Bushkovitch P. Religion and Society in Russia: The Sixteenth and Seventeenth Centuries. New York : Oxford University Press, 1992. VII, 278 p.

- 64.Cava R. Transnational Religions: The Roman Catholic Church in Brazil & the Orthodox Church in Russia. *Sociology of Religion*. 2001. Dec. Vol. 62. No. 4. P. 535–550.
- 65.Codevilla G. Relations Between Church and State in Russia Today. *Religion, State & Society*. 2008. Jun. Vol. 36. Issue 2. P. 113–138.
- 66.Conroy K. Semi-Recognized States and Ambiguous Churches: The Orthodox Church in South Ossetia and Abkhazia. *Journal of Church and State*. 2014. Mar. P. 1–19.
- 67.Crouch C. The Quiet Continent: Religion and Politics in Europe. *The Political Quarterly*. 2000. Aug. Vol. 71. Issue 1. P. 90–103.
- 68.Davis D. Editorial: The Russian Orthodox Church and the Future of Russia. *Journal of Church and State*. 2002. Sep. Vol. 44. P. 657–670.
- 69.Davis N. *A Long Walk to Church: A Contemporary History of Russian Orthodoxy*. Boulder : Westview Press, 1995.
- 70.Davis N. Hard Data on Russian and Ukrainian Orthodox Churches. [E-resource] : Discussion paper prepared for delivery at a seminar of the AAASS in Denver CO. 2000. November.
- 71.Dickinson A. Quantifying Religious Oppression: Russian Orthodox Church Closures and Repression of Priests 1917–41. *Religion, State & Society*. 2000. Vol. 28. No. 4. P. 327–335.
- 72.Dolezal M., Helbling M., Hutter S. Islam in Austria, Germany and Switzerland: Ethnic Citizenship, Church–State Relations and Right-Wing Populism. *West European Politics*. 2010. Mar. Vol. 33. Issue 2. P. 171–190.
- 73.Donahue B. The Political Use of Religious Symbols: A Case Study of the 1972 Presidential Campaign. *The Review of Politics*. 1975. Jan. Vol. 37. Issue 1. P. 48–65.
- 74.Drakeman D. *Church, State, and Original Intent*. New York : Cambridge University Press, 2009. 382 p.
- 75.Driessen M. Religion, State, and Democracy: Analyzing Two Dimensions of Church-State Arrangements. *Politics and Religion*. 2010. Vol. 3. P. 55–80.
- 76.Dunlop J. *Mnogaya Leta: Advocate of a Russian Church – Soviet State Concordat*. *Religion in Communist Lands*. 1983. Jun. Vol. 11. Issue 2. P. 146–160.
- 77.Ellis J. *The Russian Orthodox Church: Triumphalism and Defensiveness*. New York : St. Martin's Press, 1996. 240 p.

- 78.Fergusson D. Church, State and Civil Society. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 213 p.
- 79.Fowler R. Religion and Politics in America. Metuchen : The Scarecrow Press, 1984. 351 p.
- 80.Fuller L. Religion, Politics and Socio-Cultural Change in Twentieth-Century Ireland. The European Legacy: Toward New Paradigms. European Legacy. 2005. Feb. Vol. 10. Issue 1. P. 41–54.
- 81.Geertz C. Islam Observed. Chicago : University of Chicago Press, 1968. 136 p.
- 82.George R. Marxism and Religion in Eastern Europe: Papers Presented at the Banff International Slavic Conference (September 4–7, 1974) / ed. by Richard T. de George, James P. Scanlan. Dordrecht, Boston : D. Reidel Publishing Company, 1976. XVI, 181 p.
- 83.Geren P. Church and State in the United States and the Soviet Union: A Comparative Study. Journal of Church and State. 1961. May. Vol. 3. P. 53–70.
- 84.Gill J., DeFronzo J. Religion, Rational Political Theory, and the 2008 Presidential Election. Politics and Religion. 2013. May. Vol. 6. Issue 2. P. 303–316.
- 85.Girvin B. Church, State and the Irish Constitution: The Secularisation of Irish Politics? Parliamentary Affairs. 1996. Oct. Vol. 49. P. 599–615.
- 86.Griffin L. The Integration of Spiritual and Temporal: Contemporary Roman Catholic Church-State Theory. Theological Studies. 1987. Vol. 48. P. 225–257.
- 87.Gustafsson G. Politicization of State Churches – a Welfare State Model. Social Compass. 1990. Mar. Vol. 37. No. 1. P. 107–116.
- 88.Hamburger P. Separation of Church and State. Cambridge, London : Harvard University Press, 2002. 514 p.
- 89.Hammond J. The Politics of Benevolence: Revival, Religion, and American Voting Behavior. Norwood : Abbex Publishing Corp., 1979. XI, 243 p.
- 90.Hanson E. Religion and Politics in the International System Today. New York : Cambridge University Press, 2006. IX, 329 p.
- 91.Hempton D. Religion and Political Culture in Britain and Ireland: From the Glorious Revolution to the Decline of Empire. Melbourne : Cambridge University Press, 1996. 191 p.

92. Hill M. Church-State Relations and Social Welfare in Europe: A Case Study of the UK. *The Review of Faith & International Affairs*. 2009. Fall. Vol. 7. No. 3. P. 27–31.
93. Hurd E. Negotiating Europe: The Politics of Religion and the Prospects for Turkish Accession. *Review of International Studies*. 2006. Jun. Vol. 32. Issue 3. P. 401–418.
94. Ilić A. On the Road towards Religious Pluralism? Church and State in Serbia. *Religion, State & Society*. 2005. Dec. Vol. 33. Issue 4. P. 273–313.
95. Kalkandjieva D. A Comparative Analysis on Church-State Relations in Eastern Orthodoxy: Concepts, Models, and Principles. *Journal of Church and State*. 2011. Dec. Vol. 53. P. 587–614.
96. Kalyvas S., Kersbergen K. Christian Democracy. *Annual Review of Political Science*. 2010. Vol. 13. P. 183–209.
97. Kane J., Craig S. C., Wald K. D. Religion and Presidential Politics in Florida: A List Experiment. *Social Science Quarterly*. 2004. Jun. Vol. 85. Issue 2. P. 281–293.
98. Karakoç E., Baskan B. Religion in Politics: How Does Inequality Affect Public Secularization? *Comparative Political Studies*. 2012. Dec. Vol. 45. No. 12. P. 1510–1541.
99. Kornblatt J. *Doubly Chosen: Jewish Identity, the Soviet Intelligentsia, and the Russian Orthodox Church*. Madison : The University of Wisconsin Press, 2004. XII, 203 p.
100. Kostov V. Christian Mission in Post-Communism: Missiological Implications and the Bulgarian Context. *Religion in Eastern Europe*. 2009. May. Vol. 29. Issue 2. P. 26–37.
101. Lane J.-E., Redissi H. *Religion and Politics: Islam and Muslim Civilization*. Burlington : Ashgate, 2009. 336 p.
102. Lasswell H., Cleveland H. *The Ethic of Power: The Interplay of Religion, Philosophy, and Politics: Papers Presented at the Conference on Science, Philosophy, and Religion in Their Relation to the Democratic Way of Life*. New York : Harper, 1962. XVI, 509 p.
103. Leustean L. *Orthodoxy and the Cold War: Religion and Political Power in Romania, 1947–65*. London : Palgrave Macmillan, 2009. XII, 273 p.
104. Linz J. Religion and Politics in Spain: From Conflict to Consensus Above Cleavage. *Social Compass*. 1980. Jan. Vol. 27. P. 255–277.

105. Loobuyck P., Debeer J., Meier P. Church–State Regimes and Their Impact on the Institutionalization of Islamic Organizations in Western Europe: A Comparative Analysis. *Journal of Muslim Minority Affairs*. 2013. Mar. Vol. 33. Issue 1. P. 61–76.
106. Lopatto P. *Religion and the Presidential Election*. New York : Praeger, 1985. 177 p.
107. Marsh C. Russian Orthodox Christians and Their Orientation Toward Church and State. *Journal of Church and State*. 2005. Jun. Vol. 47. P. 545–561.
108. McHale V. Religion and Electoral Politics in France: Some Recent Observations. *Canadian Journal of Political Science*. 1969. Aug. Vol. 2. Issue 3. P. 292–311.
109. Meijers A. The Independence of the Church from the National State. *Bijdragen, International Journal in Philosophy and Theology*. 2011. Jan. Vol. 72. Issue 1. P. 3–17.
110. Meyendorff J. *The Orthodox Church: Its Past and Its Role in the World Today*. 4th ed. revised / ed. by Nicholas Lossky. Crestwood : St. Vladimir’s Seminary Press, 1996. XII, 254 p.
111. Neuhaus R. *The Naked Public Square: Religion and Democracy in America*. Grand Rapids : Eerdmans Publishing Company, 1984. 280 p.
112. Ozzano L. Religion, Political Actors and Democratization: The Turkish Case. *Politics and Religion*. 2013. P. 1–23.
113. Papadopoulos T. Orthodox Church and Civil Authority. *Journal of Contemporary History*. 1967. Jan. Vol. 2. P. 201–209.
114. Papkova I. Russian Orthodox Concordat? Church and State Under Medvedev. *Nationalities Papers*. 2011. Sep. Vol. 39. Issue 5. P. 667–683.
115. Papkova I. *The Orthodox Church and Russian Politics*. New York : Oxford University Press, 2011. 265 p.
116. Papkova I. The Russian Orthodox Church and Political Party Platforms. *Journal of Church and State*. 2007. Jan. Vol. 49. P. 117–134.
117. Payne D. Spiritual Security, the Russian Orthodox Church, and the Russian Foreign Ministry: Collaboration or Cooptation? *Journal of Church and State*. 2010. Sep. Vol. 52. P. 712–727.
118. Peyrouse S. The Relationship between Church and State in the Post-Soviet World: The Case of Christianity in Central Asia. *Journal of Church and State*. 2007. Jan. Vol. 49. P. 97–115.

119. Politics and Religion in Central and Eastern Europe: Traditions and Transitions / ed. by William H. Swatos. Westport : Praeger Publishers, 1994. X, 230 p.
120. Ramet P. Cross and Commissar: The Politics of Religion in Eastern Europe and the USSR. Bloomington : Indiana University Press, 1987. 244 p.
121. Ramet S. The New Church-State Configuration in Eastern Europe. East European Politics and Societies. 1991. Mar. Vol. 5. No 2. P. 247–267.
122. Reichley J. Religion in American Public Life. Washington : Brookings, 1985. 402 p.
123. Religion and Civil Society in Europe / ed. by Joep de Hart, Paul Dekker, Loek Halman. Dordrecht : Springer Science, 2013. XII, 312 p.
124. Religion and Mass Electoral Behaviour in Europe / ed. by David Broughton, Hans-Martienten Napel. London, New York : Routledge, 2000. 218 p.
125. Religion, Class Coalitions, and Welfare States / ed. by Kees van Kersbergen, Philip Manow. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 304 p.
126. Religion, State, and Society: Jefferson's Wall of Separation in Comparative Perspective / ed. by Robert Fatton, Jr., R.K. Ramazani. New York : Palgrave Macmillan, 2009. 240 p.
127. Robinson E. Show Us How You Do It: Marshall Keeble and the Rise of Black Churches of Christ in the United States, 1914–1968. Tuscaloosa : University of Alabama Press, 2008. 240 p.
128. Rodinson M. Islam and Capitalism / transl. by Brian Pearce. New York : Pantheon, 1974. 309 p.
129. Roslof E. Red Priests: Renovationism, Russian Orthodoxy, and Revolution, 1905–1946. Bloomington, Indianapolis : Indiana University Press, 2002. XVIII, 259 p.
130. Runciman S. The Orthodox Churches and the Secular State. Auckland : Auckland University Press, 1973. 110 p.
131. Sandberg R., Doe N. Church-State Relations in Europe. Religion Compass. 2007. Sep. Vol. 1. Issue 5. P. 561–578.
132. Sandoval M. On the Move: A History of the Hispanic Church in the United States. Maryknoll : ORBK Books, 1990. XVI, 152 p.
133. Simon G. Church, State and Opposition in the U.S.S.R. Berkeley : University of California Press, 1974. 248 p.

134. Smith D. Religion and Political Development. Boston : Little, Brown & Co., 1970. XVII, 298 p.
135. Stan L., Turcescu L. Religion and Politics in Post-Communist Romania. Oxford : Oxford University Press, 2007. XVI, 270 p.
136. Starks B., Robinson R. Two Approaches to Religion and Politics: Moral Cosmology and Subcultural Identity. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 2009. Dec. Vol. 48. Issue 4. P. 650–669.
137. State Secularism and Lived Religion in Soviet Russia and Ukraine / ed. by Catherine Wanner. Oxford : Oxford University Press, 2012.
138. The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia / ed. by Michael Bourdeaux. Armonk : M.E. Sharpe, 1995. 336 p.
139. Tomka M. Church, State and Society in Eastern Europe. Washington : The Council for Research in Values and Philosophy, 2005. P. 92.
140. Turcescu L., Stan L. Church–State Conflict in Moldova: the Bessarabian Metropolitanate. *Communist and PostCommunist Studies*. 2003. Dec. Vol. 36. Issue 4. P. 443–465.
141. Volf M. Church, State, and Society: Reflections on the Life of the Church in Contemporary Yugoslavia. *Transformation: An International Journal of Holistic Mission Studies*. 1989. Vol. 6. P. 24–31.
142. Warhola J. Religion and Politics Under the Putin Administration: Accommodation and Confrontation within «Managed Pluralism». *Journal of Church and State*. 2007. Jan. Vol. 49. P. 75–95.
143. Warner C. Confessions of an Interest Group: The Catholic Church and Political Parties in Europe. Princeton : Princeton University Press, 2000. 249 p.
144. Warner C., Wenner M. W. Religion and the Political Organization of Muslims in Europe. *Perspectives on Politics*. 2006. Aug. Vol. 4. Issue 3. P. 457–479.
145. Wilson E. After Secularism: Rethinking Religion in Global Politics. New York : Palgrave Macmillan, 2013. 222 p.
146. Wittenberg J. Crucibles of Political Loyalty: Church Institutions and Electoral Continuity in Hungary. New York : Cambridge University Press, 2006. 293 p.
147. Wright J. Separation of Church and State. Santa Barbara : ABC-Clio, Llc, 2010. 157 p.